

मैत्री-भावना

'उभयमा-कथा प्रमुख भावनाविधि'

भावानुवादक तथा सम्पादकः

शिखु संवत्सहित

"परिचरित सद्धम्म पालक"

मैत्री-भावना

(उपमा-कथा प्रमुख भावनाबिधि)

लेखकः

स्व. मिश्र विवेकानन्द

भावानुवादक तथा सम्पादकः

मिश्र संघरक्षित

“परियत्ति सद्वृत्त पालक” (बोर्ड प्रथम)

संघाराम विहार

ढल्को, क्षेत्रपाटी

फोन नं.: २-५५९६०

प्रकाशकः
श्रीधराबुजगाहर्ष

प्रथम संस्करण छपाई: ११०० प्रति

बुद्ध सम्बत् : २५४३
नेपाल सम्बत् : १९२०
इस्वी सम्बत् : २०००
विक्रम सम्बत् : २०५६

मूल्य: धर्मदान

कभर डिजाइन: फलसुमान शाक्य

कम्प्यूटर सेटिङ्ग: राजेन्द्र तुबाधर

मुद्रक: सिद्धार्थ प्रिन्टिङ्ग प्रेस
कनिवहाल, ललितपुर
फोन नं. ५४०५४९

शुभकामना !

बुद्धधर्ममा मैत्रीको स्थान उच्च छ । “ब्रह्मविहारभावना” भन्ने बर्मी ग्रन्थमा उल्लेखित सानो कुरा उल्लेख गरौं । मैत्रीको आनुभाव अति महान् छ । अप्पना ध्यानमा पुगिसकेका अथवा मैत्रीध्यान प्राप्त भइसकेका व्यक्तिहरूको त कुरै छोडौं, अंगुत्तरनिकायको एकादस निपात अद्वकथा “धेनुवत्थु” भन्ने सूत्रमा आमा भएकी गाईले आफ्नो बच्चालाई दुध ख्वाउँदै गर्दा एक शिकारीले भाला प्रहार गर्न पुग्यो तर भाला तालपत्रभै पट्टिएर गएको बारे अंगुत्तरद्वकथामा भने बल एवं हितचित्तका कारण भनी उल्लेख गरेका छन् । अर्थात् उक्त गाईसँग अत्यन्त बलशक्ति सहितको हित भइराख्ने मैत्रीचित्त भएकै कारणले हो भनी उल्लेख भएको हो ।

प्रस्तुत “मैत्रीभावना” पुस्तकमा मैत्रीभावनाका महानता एवं मैत्रीका विपरित द्वेषचित्तका दुष्परिणामबारे छर्लंग्याएका छन् । यो पुस्तक “नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा” अन्तर्गत परियत्ति सद्धम्मपालक प्रवेश तृतीय वर्ष (६ कक्षा) को पाठ्यक्रममा पनि समावेश भएको छ ।

आयुष्मान् संघरक्षित परियत्ति शिक्षामा अध्ययनरत तथा मनन पनि गरी बहुजन कल्याणद्वारा प्रेरित भएरै उक्त “मैत्रीभावना” नामक पुस्तक प्रकाशनमा याउने प्रयत्न गरेको आयुष्मान् संघरक्षितको विशेष गुण हो ।

अन्तमा, यस्तो महत्त्वपूर्ण पुस्तक राष्ट्रभाषा नेपालीमा अनुवाद गरी काशित समेत गर्ने सत्प्रयास गरेका आयुष्मान् संघरक्षितलाई हार्दिक साधुवाद तथा मंगलमय कामना छ । पछि पछि पनि यस्ता महत्त्वपूर्ण पुस्तकहरू प्रकाशन गर्दै जान सक्नु भन्ने हृदयदेखि शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

मुमंगल विहार

फागुण, २०५६

भिक्षु बुद्धघोष महास्थविर

शिक्षाध्यक्ष

नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा समिति

क

दुई शब्द

प्रस्तुत पुस्तक भिक्षु विवेकानन्दद्वारा नेपालभाषामा लिखित “मैत्री भावना” पुस्तकलाई भिक्षु संघरक्षितले नेपालीभाषामा अनुवाद गरिएको हो । बुद्धको शिक्षाअनुसार मानिसहरूको पवित्र चरित्रको लागि ४ वटा बूँदाहरू आवश्यक छन् । ती हुन्- (१) मैत्री (२) करुणा (३) मुदिता र (४) उपेक्षा ।

यी ४ वटा बूँदाहरू मध्ये पहिलो बूँदा “मैत्री” शान्तिको लागि अचूक औषधी वा मन्त्र भनेपनि फरक पर्दैन । मैत्री भनेको नै द्वेष भावनाबाट मुक्त हुने गुणधर्म हो । मैत्रीभावनाविना शान्ति असम्भव छ । बुद्धले समय समयमा भिक्षुहरूलाई सोध्नुहुन्थ्यो- “तिमीहरू एक आपसमा मित्रतापूर्वक जीवन बिताइरहेका छौ वा छैनौ ?” मैत्रीपूर्वक कुरा गर्नु, मैत्रीपूर्वक काम गर्नु र मैत्रीपूर्वक कल्पना गर्नु आदि सबै बुद्धका अमूल्य उपदेशहरू हुन् ।

यसरी प्राणीहरूको जीवनमा शान्ति ल्याउनका लागि “मैत्रीभावना” नभइनुहुने एक अमूल्य गुण भएतापनि अधिकांश भिक्षु जीवन र अधिकांश सामाजिक जीवनमा यसलाई सफलतापूर्वक प्रयोग गर्न सकिरहेको देखिँदैन । कार्यक्षेत्रमा उत्रिने बेलामा मैत्रीपूर्वक कुरा गर्ने र मैत्रीपूर्वक काम गर्ने अभ्यास त्यति सजिलो नहुने रहेछ ।

तर, भगवान् बुद्धमा शुद्ध र पवित्र मैत्री भएको हुनाले नै वहाँले “पुरिसदम्मसारथी” अर्थात् दुष्ट र हरामी प्राणी र मानिसहरूलाई समेत दमन गर्न सफल हुनुभएको छ ।

यसरी नै हामीमा पनि शुद्ध मैत्री भएको खण्डमा समाजका जस्तोसुकै चरित्रका मानिसहरूको बीच जीवन बिताउनु परेपनि कपास जस्तो हलुंगो चित्त लिई शान्तमय जीवन बिताउन सक्नेछौं । यो आ-आफ्नो अभ्यास, सक्षमता र अनुभवमा भरपर्ने कुरा हो । यस पुस्तकमा पनि मैत्री भावनाको यस्तै विषयहरूमा व्याख्या गरिएका छन् । अरू कुरो त पाठकवर्गले पुस्तक पढेर बुझिहाल्नुहुनेछ ।

जेहोस्, नेपालभाषाबाट प्रकाशित भइरहेको यस पुस्तकलाई नेपाली भाषामा अनुवाद गरी नेपालीभाषा जान्ने सम्पूर्ण पाठकवर्गलाई ज्ञान आर्जन गर्ने मौका दिनुभएको ले अनुवादक भिक्षु संघरक्षित धन्यवादको पात्र बनेको छ । यस्तो कार्यक्षेत्रमा निरन्तर लागिरहन सकोस्, मेरो तर्फबाट यहि शुभकामना छ ।

१३ फागुन, २०५६

भिक्षु अश्वघोष
संघाराम

भूमिका

वर्तमान लोकमा प्राणीले प्राणीलाई दुःख-कष्ट दिने, हिंसा गर्ने, परचित्तमा बिझ्ने र आघात पुग्ने कडा वचनवाण र असत्य अपवचन प्रहार गर्ने जस्ता असंख्य दुष्प्रवृत्तिहरू जताततै विद्यमान छन् । सायदै त्यस्तो रिक्त स्थान होलान् जहाँ ईर्ष्याको जगजगी नभएका हुन्, रगतको धारा प्रवाहित नभएका हुन्, भय र अशान्तिले व्याप्त नबनेका हुन् । यद्यपि मानव मानवका बीचमा पनि नानातवरका अन्याय-अत्याचार तथा झैझगडा हुने, निर्दयतापूर्ण व्यवहार गर्ने, अप्रिय कामकुरो गर्ने, असमानताको खोक्रो आडमा जातिभेद, गोत्रभेद जस्ता कलंकको जागरण गराई यत्रतत्र कलह नै कलहको वशीभूत हुने भएका छन् । भित्री तहसम्म नियाल्दा कारण त एउटै प्रस्टिन आउँछ-द्वेष, पर अवगुण स्मरण गरी रिसाइरहने, क्रोधित भइरहने स्वभाव-द्वेष ।

पापको मूल एवं दुःखको मुहान हो-द्वेष । स्वयंको अवनति एवं पतनको कारण हो-द्वेष । द्वेषी कुनै पनि व्यक्तिले कुनै पनि व्यक्तिको कुशलताको कामना गर्न सक्तैन, दया-करुणायुक्त सुदृष्टिले व्यवहार गर्न सक्तैन । अनर्थकारी भयावह द्वेषचित्तले विभूषित रहेसम्म प्राणीहरू अविद्यारूपी अन्धकारले छोपिएर, सदैव क्रूरभावमा निहित भइकन दैत्य-दानवको स्वभावमा लिप्त भइबस्छन् । अशुचीपूर्ण फोहर हातमा लिँदा आफैलाई दुर्गन्धित बनाएसरी क्रोधले पनि परलाई हानि-नोक्सानी गरोस् या नगरोस्, प्रथमतः स्वयंलाई नै हानि पुऱ्याउँछ भन्ने यथार्थता ज्ञात गर्नुपर्छ । अनन्त आकाशमा कुनै चित्र कोर्ने खाली ठाउँ नभएसरी स्वयंको चित्तमा द्वेषको स्थान निर्मूल गर्नुपर्छ । द्वेषचित्त निर्मूल गर्ने एकमात्र साधन,

एकमात्र उपाय, एकमात्र मार्ग हो-मैत्रीभावना । स्वयं बुद्धले पनि एक स्थानमा भन्नुभएको छ- “भिक्षुहरू । मैत्रीभावना गर । क्षणभरको मात्र समय लिई मैत्रीभावना सम्पन्न गरेतापनि म त्यसलाई ध्यान अशून्य भन्छु । पुनः भन्छु ऊ शास्ताको आज्ञा पालन गर्ने पनि हो । फेरि राष्ट्रको पिण्ड पनि व्यर्थै नखाएको व्यक्ति हो ।”

भावना ४० प्रकारका छन् । राग, द्वेष, मोह, श्रद्धा, बुद्धि तथा वितर्क गरी चरित्र ६ प्रकारका छन् । चरित्रअनुकूल योगावचरहरूले भावनामा तल्लीन हुनुपर्छ । द्वेषचरित्र नै कलह एवं अशान्तिको प्रमुख निर्माता हो । द्वेषचरित्र रहेसम्म कसैप्रति पनि मंगलकार्य गर्नु त दूर छ, चिताउन पनि सक्तैन । तसर्थ, यस दुष्प्रवृत्तियुक्त द्वेषचरित्र शंसय हेतु योगावचरले मैत्रीभावना नै अपनाउनुपर्छ । द्वेष नै पापको मूल हो, दुःखको बीजारोपण हो भन्ने जानेर अनगिन्ती-अल्याख द्वेषका दुष्परिणामहरू ज्ञात गर्नुपर्छ । साथै द्वेषका विपरित मैत्रीले प्रदान गर्ने कल्याणकारी कुशल फलानिशंस पनि अनुस्मरण गर्नुपर्छ ।

मैत्रीको अर्थ सम्पूर्ण सत्त्वप्राणीहरूको हित, मंगल, सुख एवं निरोग कामना गर्नसक्नु हो, हरदम आचरणलाई परजनप्रति कल्याणकारक एवं समान बनाइरहनु हो । मैत्रीचित्त बनाउन पनि बुद्धदेशित द्वेषका दुष्परिणाम-उपद्रव एवं अनेकानेक घटनाक्रमहरू पनि अवबोध गर्नुपर्छ । प्रस्तुत पुस्तकको “द्वेषको दुष्परिणाम कथा” मा उल्लिखित क्रुद्ध माफीको कथा यसको ज्वलन्त उपमा हो ।

“द्वेष उत्पत्तिको कारण” मा देखाइएअनुरूप आफूबाट ३, मित्रबाट ३, शत्रुबाट ३ तथा स्वभावधर्मबाट १ गरी १० वटा कारणहरू निर्मूल गर्न

प्रयत्नरत रहनुपर्छ । तथापि मैत्रीभावनाबाट प्राप्त विविध फलआनिशंस, पुस्तकको “मैत्री-आनिशंस” मा उल्लिखित ११ वटा सदगुण पनि राम्ररी ज्ञात गर्नुपर्छ । यसका अतिरिक्त, मैत्रीचित्त राख्ने व्यक्तिमा यी क्षमताहरू पनि हुनु आवश्यक मानिन्छ:

- (१) आफ्नो चर्यासम्बन्धी परले जान्ला, सुन्ला, थाहा पाउला भन्ने त्रासबाट मुक्त हुनसक्नु,
- (२) आफैमा सहनशक्तिको क्षमता हुनु,
- (३) चित्त सदैव निर्मल एवं निर्दोष हुनु,
- (४) परजनको भनाइलाई पनि सुन्न सक्ने क्षमताको हुनु,
- (५) आफ्नो इन्द्रिय स्वभाव शान्त बनाउनु,
- (६) स्वयं पनि शिक्षित भइरहनु,
- (७) आसक्तरहित चित्त बनाउनु । इत्यादि ।

“चार प्रकारका मैत्रीभावना” मा प्रस्तुत मैत्री, करुणा, मुदिता र उपेक्षा भावना हो, चतुर्ब्रह्म विहार पनि भनिन्छ । यसमा पनि प्रमुख मैत्री भावना परिपूर्ण गर्न भावनाका काँडासमान भएका स्थानदोष, व्यक्तिदोष तथा आहारदोष आदि बिधन-बाधा, प्रपञ्चबाट अलगगएर कर्मस्थानभावना ग्रहण गर्नुपर्छ । आफूभिन्नका अनैतिक अकुशल आचरण, दुःशील प्रवृत्ति जस्तालाई परित्याग गरेर शील सदाचारद्वारा चित्त संयमित बनाई अनुकूल स्थानमा उचित तवरले मैत्रीभावना प्रारम्भ गर्नसकिन्छ । मैत्रीभावना गर्दा पनि शुरूमा (क) अप्रिय व्यक्ति, (ख) अतिप्रिय व्यक्ति, (ग) मध्यस्थ व्यक्ति तथा (घ) वैरी व्यक्तिहरूप्रति मैत्रीभावना गर्नुहुँदैन । त्यस्तै असमान लिङ्गीप्रति र मृतक व्यक्तिहरूप्रति पनि प्रारम्भमा मैत्रीभावना गर्नुहुन्न ।

यसका कारण घटनाक्रमको साथमा "मैत्रीभावनाविधि" अन्तर्गत पाउन सकिन्छ ।

जुनै दिशामा हेर्दा पनि आफूभन्दा प्रिय कोही र कुनै नभएको ले तथापि आफू साक्षिरूपमा रहनको लागि पनि प्रथमतः आफैप्रति मैत्रीभावना राख्न जरूरी छ । तत्पश्चात्, क्रमिक रूपमा विभिन्न तहहरू विधिवत् टेक्दै यसअनुरूप मैत्रीभावना कार्यन्वयन गर्नु राम्रो मानिन्छ:

- (१) सर्वप्रथम आफैप्रति मैत्रीभावना राख्ने ।
- (२) त्यसपछि, सम्माननीय मातापिता एवं आचार्य-गुरुप्रति मैत्रीभावना गर्ने ।
- (३) तत्पश्चात्, मध्यस्थ (प्रेम र क्रोध दुबै नभएका) व्यक्तिहरूप्रति मैत्रीभावना गर्ने ।
- (४) त्यसपछि, मनपर्ने प्रिय व्यक्तिहरूप्रति मैत्रीभावना गर्ने ।
- (५) अन्तमा, मन नपर्ने अप्रिय व्यक्तिहरूप्रति मैत्रीभावना गर्ने ।

"क्षमाशील सहनशीलताको कथा" अन्तर्गत पूर्ण भिक्षुको कथाक्रमद्वारा मैत्रीभावना गर्ने कर्ताले जसरी पनि आफ्नो चित्तलाई कोमल बनाउनेतिर उन्मुख भई सहनशील बन्न प्रयत्नरत हुनुपर्ने सत्यता छर्लंग्याएको छ । परदोष स्मरण गरेर द्वेषी हुनुभन्दा दुईतिर धार भएको करौँतीले प्रहार गर्न आएतापनि सहन गरी उसप्रति मैत्रीभावना गरिरहनुपर्दछ ।

द्वेषी व्यक्तिले वैरीप्रति ७ प्रकारका अकुशल कामना गर्नपुग्छ भने दुष्परिणाम ७ को पनि सामना गर्नुपर्दछ, जुन कुरा "द्वेषीको कामना

तथा दुष्परिणाम” अन्तर्गत स्पष्टिएको छ । तसर्थ, मैत्रीचित्त प्रयोग गर्न एवं तरिकाले स्मरण गर्नुपर्छ:

- (१) जसका शारीरिक कार्यहरू राम्रा हुन्छन् किन्तु बोलिवचन र मनोकर्म भने कतिपनि राम्रा छैनन् भने तिनीहरूको काय-कर्मका गुणहरू स्मरण गरी मैत्रीभावना राख्ने, अन्यमा उपेक्षाभावना गर्ने ।
- (२) जसका बोलि-वचनहरू राम्रा छन् किन्तु काय-कर्म र मनो-कर्म भने नराम्रा छन् भने तिनीहरूको वची-कर्मका गुणहरू स्मरण गरी मैत्रीभावना गर्ने, अन्यमा उपेक्षाभाव राख्ने ।
- (३) जसका मनोकर्महरू राम्रा छन् किन्तु कायकर्म र वचीकर्म भने नराम्रा छन् भने तिनीहरूको मनोकर्म नै मात्र स्मरण गरी मैत्रीभावना गर्ने, अन्यमा उपेक्षाभाव राख्ने ।
- (४) जसका कायकर्म, वचीकर्म र मनोकर्म तीनै नराम्रा छन्, तिनीहरूलाई पनि रिस र रागरहित दया र करुणा राखी मैत्रीभावना गरिरहने ।

उल्लिखित कुरा पुस्तकको “काय-वची-मनोकर्मभावना” अन्तर्गत पाउन सकिन्छ । द्वेषमुक्त मैत्रीभावना सम्पन्न गर्न प्रारम्भिक खुड्किलादेखि निरन्तर अग्रगामी हुनुपर्ने कुरा प्रस्तुत “मैत्रीभावना” पुस्तकमा स्पष्ट छर्लंगाएको छ । यद्यपि, त्यसैलाई संक्षिप्तमा यसरी स्मरण गर्न सकिन्छ:

- (१) द्वेषीको दुष्प्रवृत्तिले दुर्गतिमा पतन एवं मैत्रीचित्तले सुगतिमा उत्पन्न गराउने यथार्थता जानेर मैत्रीभावनामा जोड दिने ।
- (२) यसरी नभएमा, क्रोधको दुष्परिणाम एवं परजनको द्वेषी बनाउने कुचक्रबारे स्वयंलाई उपदेश गरेर मैत्रीभावना गर्ने ।
- (३) यसरी पनि नभएमा, कर्म नै आफ्नो, कर्म नै सम्पत्ति, कर्म नै

आफ्नो गति, मित्रबन्धु एवं सच्चा शरण भएको ले द्वेषचित्तद्वारा निर्मित अकुशल कर्मले आफैलाई पतन गराउने कुरा प्रतिवेक्षण गरी मैत्रीभावनामा जोड दिने ।

- (४) यसरी पनि नभएमा, आफूलाई अहित गर्न आउनेहरूप्रति पनि बुद्ध, बोधिसत्त्वहरू सहनशील भई मैत्रीचित्त राखिरहने कुरा जानेर मैत्रीभावनामा दृढ हुने । (शीलव जातक, खन्तिवाद जातक, चूल धम्मपाल जातक आदि यस्तै कथा हुन् ।)
- (५) यसरी पनि नभएमा, सम्पूर्ण प्राणीहरू अनादि संसारमा आफ्नै आमा-बुबा, दाजु-भाइ, दिदी-बहिनी, आफन्तहरू भइसकेका छन् भन्ने कुरा प्रतिवेक्षण गरी प्राणीहरूप्रति मैत्रीभावना दिगो राख्ने ।
- (६) यसरी पनि नभएमा, क्रोध शरीरका कुन अंगप्रति अथवा पृथ्वी, जल, वायु र अग्नि धातुमध्ये कुन धातुप्रति उत्पन्न भएका हुन् इत्यादि सम्झी धातु विभाजन गरिकन मैत्रीभावना दृढ गर्ने ।

मैत्री कुशल हुन पनि आफू, प्रिय, मध्यस्थ र अप्रिय बीच कुनै पनि असमानता अर्थात् हित र अहितको कामनाबाट मुक्त भएको हुनुपर्छ । संसार सारालाई एउटै दृष्टिले, समानरूपले हेर्नु नै महान् मैत्री हो । यसरी मैत्रीभावना अभिवृद्धि गर्दै जाँदा पाँच अंगले पूर्ण त्रिविध कल्याण तथा १० लक्षणयुक्त मैत्रीसहगत ध्यान प्राप्त हुन्छ । पुनः बढाउँदै लगेमा क्रमशः चतुर्थ बिधिदेखि द्वितीय, तृतीय तथा पञ्चम बिधिदेखि द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ ध्यानसम्म प्राप्त हुन्छ भन्ने कुरा “सीमा छेदन” अन्तर्गत चित्रण गरिएको छ ।

तल-माथि-बीच गरी सम्पूर्ण दिशाका सम्पूर्ण सत्त्वप्राणीहरूलाई मैत्रीयुक्त चित्तले बिहार गर्नु नै महान् सुख-समृद्धि एवं सुगति प्राप्तिको प्रमुख कारण हुन् । मैत्रीभावनाले वर्तमान मानवजीवन प्रसन्नतापूर्वक प्रतिष्ठामय बन्ने त छँदैछ, जीवनको वास्तविक आनन्द, सन्तुष्टी एवं सार्थकता पनि उपलब्धी बनाउँछ । तसर्थ पनि, पापका प्रमुख कारण द्वेषचरित्र निर्मूल हेतु प्राणीहरूले शान्तिका प्रतिद्योतक मैत्रीभावना अभिवृद्धि गर्नु अत्यन्त आवश्यक रहेको कुरा यस “मैत्रीभावना” पुस्तकले सहजै छलंगयाएको छ ।

जब परियत्ति सद्धम्म पालक तृतीय वर्षको परीक्षामा सम्मिलित भएको थिएँ, तब विवेकानन्द भन्तेद्वारा नेपालभाषामा लिखित “मैत्रीभावना” किताबको अभाव ज्यादै खट्किएको थियो । तथापि हामीले समूहगत रूपमा अध्ययन पूर्ण गरेका थियौँ । तत्पश्चात्, महामानव तथागत बुद्धको जन्म, बोधिज्ञान प्राप्ति, महापरिनिर्वाणका त्रिसंयोगले परिपूर्ण २५४३ औँ बुद्धजयन्ती उत्सव मनाउन पूर्वाञ्चल क्षेत्रअन्तर्गत संखुवा-सभा जिल्लाको चैनपुरमा पुगेको थिएँ । एक महिनासम्म परियत्ति शिक्षाका कक्षाहरू संचालन पनि गरेँ । पछि उनीहरूलाई नै जिम्मा दिएर वार्षिक परीक्षामा सम्मिलित हुन जोड दिएँ । अधिकांश नेवार भएर पनि नयाँ पुस्ताले नेवारी (नेपाल भाषा) मा बोल्न र पढ्न कठिनाई भएको ले नेपालीमा सम्बन्धित किताब उपलब्ध गराउनुपर्ने देखियो । चैनपुरबाटै नयाँ अनुभव र अनुभूति सँगालेर नवीन जाँगरको अभ्युदय गराउँदै प्रारम्भमै राम्रो लागेको, बहुसंख्यकलाई हित-कल्याण हुनसक्ने एवं ६ कक्षाको पुस्तक अभाव परिपूर्ति हेतु स्व.भिक्षु विवेकानन्दद्वारा रचित “मैत्रीभावना” पुस्तक

नेपालभाषामा अनुवादकार्य थालनी गरेको थिएँ किन्तु बीचमा क्याम्पसको परीक्षा भएर होला, अपूर्णतामै विश्राम लिएँ ।

पछि लामो विश्रामपश्चात् आयुष्मान् शोभनलगायत केहीको प्रेरणा एवं केही गर्ने चेतनाले पुनः एकपल्ट जुर्मुराएर केही कालमै यस अनुवादकार्यलाई समाप्त गरें । आयुष्मान् शोभनकै दिगो सहयोगमा यो पुस्तक प्रकाशनमा आउने निश्चित प्रायः भयो । प्रारम्भमा, जस्ताको तस्तै अनुवाद थालनी गर्दा पनि पछि श्रद्धेय भन्तेहरूको प्रेरणाले पढ्न र बुझ्न सजिलोका लागि परिवर्तन गर्दै आवश्यक शीर्षकहरूको संख्यामा पनि धेरै वृद्धि गरिदिएको छु । सम्भवतः, अपना त्रुटी र कमजोरीहरू रहेतापनि यसबाट पाठकहरूलाई पढ्न र बुझ्नमा सहजप्रायः हुने विश्वास लिएको छु ।

प्रस्तुत “मैत्रीभावना” पुस्तक भिक्षु विवेकानन्दद्वारा स्वयं प्रकाशक भई २०२८, वैशाखमा प्रकाशित गरिएका थिए । स्वयंको इच्छाले नै र चना गर्न पुगेका मैत्रीभावना किताबको लागि आवश्यक विभिन्न घटनाहरू धम्मपद जातक कथाबाट उद्धृत गरी समावेश गरेका छन् भने भावना सम्बन्धी “विशुद्धिमार्ग” नामक हिन्दी ग्रन्थको “ब्रह्म विहार भूमि” को संकलन गरेका छन् । प्रस्तुत पुस्तकमा प्रमुखतः मैत्रीभावना कसरी गर्ने, कसरी गर्नाले छिट्टै सफल हुन्छ, मैत्रीभावनाको सफलताले के कस्ता फलानिशंस प्राप्त हुन्छ इत्यादिका साथमा मैत्रीभावना गर्ने तरिका पनि स्पष्टतः उल्लेख भएको छ ।

पुस्तक सानै भएपनि “बुद्धोपदेश”को लगत्तैपछि पाठकसमक्ष यो “मैत्रीभावना” राख्न पाउँदा सुखको अनुभूतिसँगै ज्यादै खुशी छु । पाठकवर्गले बुझेर केही मात्र भएपनि ज्ञान हासिल गर्नसके तथापि आफ्नो आचरणमा

केही सुधार ल्याउनसके आफूलाई अझ सुखी एवं आफ्नो श्रम सार्थक भएको अनुभूति गर्नेछु ।

सर्वदा आवश्यक ओवाद-उपदेशद्वारा ब्युताइरहने पूज्य आचार्य भिक्षु अश्वघोष महास्थविर भन्तेप्रति सश्रद्धा वन्दनाको साथ कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु । अझ शारीरिक कमजोरीका बावजूद पनि प्रेरणाका अमूल्य दुई शब्द पुस्तकको लागि तयार गरिदिनुभएको मा उहाँप्रति हार्दिक आभार एवं निरोगीताको सदैव कामना गरिरहन्छु । आवश्यक सल्लाह सुझाव एवं शुभकामना मन्तव्यसहित पालीभाषाका अशुद्धिहरू निराकरण गर्न प्रयत्न गर्नुभएका श्रद्धेय भिक्षु बुद्धघोष महास्थविर भन्तेप्रति हार्दिक आभार एवं सादर वन्दना गर्दछु । व्यस्त समयका बावजूद पनि निरालशी भई पुस्तकका भाषाशुद्धि एवं अन्तिम प्रूफ हेरिदिनुभएको मा प्रा. सुवर्ण शाक्यलाई पनि हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । फल्समान, जसले कभर डिजाइन गर्नुभयो, उहाँ पनि धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ ।

आफ्नै ठानी जुन देखाउनुभएको सहयोग, सद्व्यवहार, कार्यकुशलता एवं समयमै प्रकाशन गरिदिएको मा "सिद्धार्थ प्रिन्टिङ्ग प्रेस" लाई पनि धन्यवादका साथै उन्नतिको कामना गर्दछु । साथै पुस्तक प्रकाशनार्थ आफ्नो अमूल्य आर्थिक दान प्रदान गर्ने श्रद्धेय भन्तेहरू, गुरुमांहरू, सम्पूर्ण उपासक-उपासिकाहरू प्रमुख सम्पूर्ण सत्त्वप्राणीहरूको मंगलमय कामनासँगै जीवनपर्यन्त कुशल मार्गमा अडीग बनी अग्रगामी भइरहन सक्नु, सुखी, निरोगी एवं सर्वदा जयमङ्गल होस् भनी सदैव प्रार्थना गर्दछु ।

भवतु सब्ब मङ्गलं ।

फागुन १७, २०५६

भिक्षु संघरक्षित
संघाराम

अनुक्रम

क्र.सं.	विषय	पृष्ठ
१.	भावना	१
२.	द्वेषचरित्र	१
३.	द्वेष उत्पत्तिको कारण	२
४.	द्वेषको दुष्परिणाम कथा	४
५.	मैत्री-आनिशंस	७
६.	मैत्री-ब्रह्मविहार	८
७.	मैत्रीभावना बिधि	१०
८.	चार प्रकारका मैत्रीभावना	१२
९.	क्षमाशील सहनशीलताको कथा	१५
१०.	द्वेषीको कामना तथा दुष्परिणाम	१८
११.	काय-वची-मनोकर्म भावना	२०
१२.	स्वयंलाई उपदेश	२३
१३.	प्रतिवेक्षणको बिधि	२६
१४.	प्रतिवेक्षण	२७
१५.	खन्तिवाद जातक कथा	२९
१६.	चूल धम्मपाल जातक कथा	३५
१७.	अनादि कालको प्रतिवेक्षण	३९
१८.	धातु विभाजन	४०
१९.	सीमा-छेदन (समानताको व्यवहार)	४२
२०.	मैत्री-आनिशंस व्याख्या	४४
२१.	मैत्री प्रभाव-देवरक्षा एवं अमनुष्य प्रिय (कथा)	४५

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स

भावना

भावना कति प्रकारका छन् ?

भावना धेरै प्रकारका छन् तापनि समूचारूपमा भावना ४० प्रकारका छन् । यी चालीस प्रकारका भावनामध्ये योगावचरहरूले त्यसमध्ये छनौट गरी अनुकूल चरित्रलाई आ-आफ्नो लागि छानी चरित्रयोग्य भावना गर्दछन् । चरित्र ६ प्रकारका छन् । जस्तो: रागचरित्र, द्वेषचरित्र, मोहचरित्र, श्रद्धाचरित्र, बुद्धिचरित्र तथा वितर्कचरित्र । यी ६ चरित्रमध्ये आफ्नो जुन चरित्र हो, जुन अत्यधिकमात्रामा आफूभित्र विद्यमान छ, त्यसै अनुकूल भावनामा योगावचरहरू व्यस्त हुन्छन् ।

द्वेषचरित्र

६ चरित्रमध्येको एक चरित्र द्वेष हो । द्वेषचरित्र नै द्वेषस्वभाव हो । त्यही द्वेषको कारणले गर्दा नै सत्त्वप्राणीका बीचमा नानाप्रकारका अन्याय अत्याचार तथा भ्रैभ्रगडा भइरहन्छ । असमानतापूर्ण व्यवहार, अप्रियसम्बन्धी कामकुरा सबै द्वेषको कारणले नै उत्पन्न हुने हो । जहाँसम्म द्वेषबाट दूषित भएर रहन्छ, त्यहाँसम्म प्राणीहरू अविद्यारूपी अन्धकारले आच्छादित भएर रहन्छ । तसर्थ, द्वेष पापको मूल तथा दुःखको तुषारारोपण पनि हो । द्वेष शान्त गर्नको निम्ति मैत्रीचित्तको ठूलो आवश्यक छ । द्वेषचित्त हटाउने एकमात्र उपाय, एकमात्र मार्ग, एकमात्र साधन नै मैत्रीभावना हो ।

'मेत्ताति अदोसो परेसं हितकामना' मैत्रीले मात्र निर्दोष पूर्ण कृत्य

अवलम्बन गरी परहित कामना गर्नसक्छ किन्तु मैत्रीभावना गर्ने व्यक्तिले माथि भनिए भैं द्वेषको कारणले हुने अन्याय-अत्याचार आदिको दुष्परिणामलाई राम्ररी ज्ञात गर्नुपर्छ । द्वेष उत्पन्न भइसकेपश्चात् कसैले कसैलाई वा कुनै सत्त्वले कुनै सत्त्वलाई कुशलमंगल होस् भन्ने कामना गर्न सक्तैन । द्वेषी मनुष्यले कहिल्यै कसैप्रति दयाको दृष्टिले व्यवहार गर्न सक्तैन । त्यस्तो व्यक्ति सदैव क्रूरभावमा रहेर दानवस्वभावमा लिप्त भएर बस्छ । ऊ व्यापाद (= द्रोह वैमनस्य) चित्तको साथमा अनैतिक मार्गमा अग्रसर भइनै रहन्छ ।

द्वेषको कारणले गर्दा नै प्राणीले प्राणीप्रति हत्या गर्छ, परचित्तमा ठेस पुग्ने कुवचन प्रकाश पाउँदछ । असमानताको आडमा जातिभेद, गोत्रभेद आदि कलंकलाई जागृत गराई कलह गर्ने कारणकै खोजीमा लागिपर्छ, अतः द्वेष कलहको बीज समान हो ।

द्वेष उत्पत्तिको कारण

द्वेष उत्पत्तिको कारण आफूबाट, आफ्नो मित्रबाट तथा आफ्नो शत्रुबाट हुने गरी नौ प्रकारका र अर्को एक गरी दश प्रकारले हुने गर्छ । यसलाई क्रमिकरूपमा यसरी भन्न सक्छौं-

(१) उसले मलाई अघि पनि दुःख दियो	}	आफूबाट
(२) उसले मलाई अझ पनि दुःख दिइरहेको छ		
(३) भविष्यमा पनि दुःख दिने नै छ		
(४) उसले मित्रप्रति अहित कार्य गर्‍यो	}	आफ्नो मित्रबाट
(५) हाल पनि गरिरहेको छ		
(६) भविष्यमा पनि गरिरहेको छ		

- (७) उसले शत्रुलाई उपकार गर्‍यो
 (८) हाल पनि उपकार गर्दैछ
 (९) भविष्यमा पनि उपकार गर्नेछ
- } आफ्नो शत्रुबाट

(१०) स्वभावधर्मको कारणले (= सूर्य तात्दै छ, चन्द्रमा जाज्वल्यमान भइरहेछ, वर्षा भयो, हुरी-बतास चल्यो इत्यादि ।)

फलानाले यस्तो गर्‍यो ढिस्कानाले उस्तो गर्‍यो भन्ने वैमनस्य रहेसम्म चित्तमा वैरीभाव हट्न सक्तैन र शान्ति पाउन पनि मुश्किल नै हुन्छ । धम्मपदमा भनिएको छ -

अक्कोच्छि मं अवधि मं, अजिनि मं अहासि मे ।
 ये च तं उपनय्यन्ति, वेरं तेसं न सम्मति ॥

अर्थ-

मलाई गाली गर्‍यो, मलाई कुट्यो, मलाई हराइदियो र मेरो वस्तु लग्यो भनेर जसले आफ्नो मनमा बारम्बार बिचार गर्छ, त्यसको मनमा वैरभाव कहिल्यै शान्त हुँदैन ।

त्यस्तै, नानाकारणले उत्पन्न भइने रहने द्वेषलाई जसले निर्मूल गर्न सक्षम हुन्छ, त्यो नै वीर पुरुष हो ।

यो वे उप्पत्तितं कोधं, रथं भन्तं व धारये ।
 तमहं सारथिं ब्रूमि, रस्मिगाहो इतरो जनो ॥

अर्थ-

चतुर सारथीले द्रुतगतिमा दौड्दैरहेको रथलाई रोके भैं जसले आफूमा प्रस्फुटित क्रोधलाई रोक्छ, त्यो नै यथार्थको सारथी हो, अरू त लगाम समाउने भैं मात्र हो ।

मैत्रीको सम्बन्धमा तथागतको आज्ञा-

मेत्ता बिहारी यो भिक्खू, पसन्नो बुद्धसासने ।
अधिगच्छे पदं सन्तं, संखारूपसमं सुखं ॥

अर्थ-

भिक्षुहरू ! जुन भिक्षुले बुद्धशासनमा प्रसन्न भई मैत्रीभावना राख्दछ, त्यो भिक्षुले सम्पूर्ण संस्कारलाई शान्त पारी सुख शान्ति प्राप्त गर्दछ ।

मैत्रीचित्त बनाउन द्वेषबाट हुने दुष्परिणाम-उपद्रव आदि हरतरहले पनि थाहा पाउनुपर्छ । द्वेषको दुष्परिणाम सामुन्ने ल्याउनको निमित्त बुद्ध-बोधिसत्त्वहरूको उपदेश-कथा अनुस्मरण गरिरहनुपर्छ । अब यहाँ द्वेषले हुने दुष्परिणाम याद गर्न सानो कथा प्रस्तुत गरिन्छ ।

द्वेषको दुष्परिणाम कथा

पूर्व समयमा हिमालय पर्वतमा एक ऋषि बस्दथ्यो । उक्त ऋषि एक दिन शहरतिर जान लाग्दा बीच बाटोमा एक सागर पार गर्नुपर्ने रहेछ । ऋषि डुंगाको सहारामा सागर पारी पुग्यो । तत्पश्चात्, माझीले ऋषिसँग आफूलाई चाहिने ज्याला माग्यो तर त्यस त्यागी ऋषिले माझीलाई ज्याला दिन असमर्थ भयो । यता माझीले कति ज्याला लिने हो पनि भन्न सकेन । आफ्नो ज्याला नपाएर माझी क्रोधित भयो । क्रोधाग्नि भनेको स्वभावतः बढ्नुसिवाय नघट्ने रहेछ । माझीलाई लिनुपर्ने ज्याला सम्झी-सम्झी भन् भन् क्रोध आउन थाल्यो । अनि माझीले ऋषिलाई

जगल्टामा समाएर गालामा चड्काइदियो । त्यसरी पनि चित्त नबुभ्नेर भूईंमा पछारी घुँडाले छातीमा टेकेर गालामा चड्कन दिइने रह्यो, निरन्तर हात हालिनै रह्यो ।

यस्तै बेलामा माभीकी गर्भवती पत्नी माभीलाई खाना लिएर आउँदै गरेकी थिइन्, उक्त घटना हेर्न नसकेर 'अरे ! अरे ! के गरेको, अहो !' भन्दै पतिलाई रोक्न गइन्, किन्तु माभीको क्रोध भने आगोमा घ्यू थपेभैं भन् भन् दन्किन थाल्यो । बढेको क्रोध स्वास्नीको चर्याले पनि शान्त हुन सकेन, बरु भन् क्रोधले अन्धो भैं हुन पुग्यो । श्रीमतीलाई पनि "कराउन आउँछौ तिमी" भन्दै लात्तीले हिकार्यो । स्वास्नीचाहिँ उत्तानो पर्ने गरी लड्न पुगिन् । गर्भवती स्वास्नीको गर्भको बच्चा र उनी आफैँ पनि कहिल्यै नउठ्ने भई, तिनको देहावसान भएछ ।

यो कथाको सारांश यही हो कि द्वेषको स्वभाव अन्धो हुन्छ, जसको परिणाम भयङ्कर हुन्छ र भएरै छोड्छ । यस्तै दुर्व्यवहारबाट जोगिन नै मैत्रीभावना आवश्यक हुन्छ ।

मैत्रीभावना कसरी गर्ने ? कसरी गर्दा मैत्रीभावना सफल हुन्छ ? मैत्रीभावना गर्न यस्तै नै द्वेषको दुष्परिणाम, द्वेषका अवगुणहरूलाई दृष्टिगत गर्नुपर्छ । मित्रताले दिने शान्ति र सुखलाई अनुभव गर्नुपर्छ । पुनः यसलाई मैत्रीचित्तसम्मुख राख्नुपर्छ । आफ्नो सुख शान्ति साक्षिरूपमा अघि राख्दै सम्पूर्ण प्राणीप्रति हित सुखको कामना जसरी आमाले आफ्ना सन्ततिहरूप्रति गर्ने हो, त्यसरी नै गर्नुपर्छ ।

माता यथा नियं पुत्रं, आयुसा एक पुत्रमनुरक्खे ।
 एवम्पि सब्ब भूतेसु, मानसं भावये अपरिमाणं ॥
 मेत्तञ्च सब्बलोकस्मिं, मानसं भावये अपरिमाणं ।
 उद्धं अधो च तिरियञ्च, असम्बाधं अवेरं असपत्तं ॥

अर्थ-

“आमाले जसरी एकलो पुत्रप्रति आफनो प्राणसमान रक्षा गर्छ, त्यसरी नै सम्पूर्ण सत्त्वहरूप्रति हित कामना गरिरहनुलाई असीम मैत्रीभावना भनिन्छ ।

कतै कुनै कुरालाई बाकी नराखिकन सबै दिशामा रहेका सम्पूर्ण प्राणीप्रति सुख र हितको कामना गर्नेलाई अपरिमाण मैत्री भनिन्छ ।”

जुन व्यक्तिले सदा सम्पूर्ण सत्त्व प्राणीप्रति हितको कामना गरिरहन्छ, उसको हृदयमा क्रोधले बास गर्न सक्तैन, कारण क्रोध भग्ने कुरा नै परअहितको कारणबाट उत्पन्न हुने अकुशल चित्त हो । जुन व्यक्तिले कुनै व्यक्तिप्रति हित कामना गरिरहन्छ, उसको चित्तमा त्यस व्यक्तिप्रति अनर्थ गर्ने-गराउने क्रोधचित्त र द्वेषचित्त कहिल्यै पनि उत्पन्न हुन सक्तैन ।

तसर्थ, द्वेषचरित्रका व्यक्तिले सम्झीबुझी सदैव मैत्रीभावना गरि-
 नै रहनुपर्छ । द्वेषचरित्रको निमित्त मैत्रीभावनासिवाय अन्य बच्ने साधन
 केही पनि छैन । एक अमानवीय व्यक्तिभन्दा पनि द्वेषचित्त अत्यधिक
 खराब तथा भयङ्कर हुन्छ ।

दिसो दिसं यं तं कयिरा, वेरिवापन वेरिनं ।
मिच्छा पणिहितं चित्तं, पापियोनं ततो करे ॥

अर्थ-

“शत्रुले शत्रुलाई, वैरीले वैरीलाई त्यक्ति हानी गर्दै न जति अनैतिक पथमा अग्रसर भएको चित्तले आफूलाई हानी गर्ने हुन्छ ।”

द्वेष अति नराम्रो बस्तु हो किनकि क्रोधीहरूको रगत सदा तातिइने रहन्छ । उनीहरूको अनुहार पनि सदैव तातिइरहन्छ । क्रोधले आँखा पनि दुर्बल हुन्छ । त्यस्तो व्यक्ति तुरुन्त बूढा पनि देखिन्छ । जो अति क्रोधी हुन्छ, उसको आयु पनि अल्पकालमै क्षीण हुन्छ । अतः क्रोधबाट बच्नु नै सबैको निम्ति कल्याण हो ।

मैत्री-आनिशंस

यसअनुसार द्वेषको दुष्परिणामलाई ज्ञात गरी, मैत्रीभावनाबाट प्राप्त आनिशंस तथा गुण पनि अवबोध गरी मैत्रीभावना गर्नुपर्छ । मैत्रीभावना गर्नाले अनेक दुष्परिणामबाट बचिन्छ । साथै अन्यान्य सदगुणका आनिशंस पनि प्राप्त हुन्छ । यी गुणहरू हुन्-

मेत्ता चेतो विमुत्ति भावेत्वा योगावचर पुग्गलो एकादसनिसंसे पटिलभति कतमे एकादस ?

अर्थ-

जुन व्यक्तिले दत्तचित्त भएर मैत्रीभावना गर्छ, त्यसलाई ११ प्रकारका आनिशंस (फल) प्राप्त हुन्छ । ती निम्न प्रकारका छन्-

- (१) सुखं सुपति= सुखपूर्वक निद्रा लाग्छ ।
- (२) सुखं पटिबुज्भति= सुखपूर्वक व्युक्तिन्छ । (जसरी कमलको फूल फुल्दा बिस्तारै फुल्ने हो, त्यसरी नै मैत्रीभावना गर्ने योगी पनि बिस्तारै निद्राबाट व्युक्तिन्छ ।)
- (३) न पापकं सुपिनं पस्सति= नराम्रो स्वप्न देखिँदैन । देखिहाले पनि डर लाग्यो भन्ने कहिल्यै हुँदैन ।
- (४) मनुस्सानं पियो होति= मनुष्यहरूको प्रिय हुन्छ ।
- (५) अमनुस्सानं पियो होति= अमनुष्यहरूको पनि प्रिय हुन्छ ।
- (६) देवा रक्खन्ति= देवताहरूले रक्षा गर्छन् ।
- (७) नस्स अग्गि वा विसं वा सत्थं वा कमति= आगो, विष, हतियार जस्ताले छुन सक्तैन ।
- (८) तुवटं चित्तं समाधियति= समाधिभावनामा बस्ने हो. भने तुरुन्तै समाधि प्राप्त गर्छ ।
- (९) मुखवण्णो विप्पसीदति= अनुहारको रूप-वर्ण राम्रो हुन्छ ।
- (१०) असंमूल्हो कालं करोति= मरणासन्न अवस्थामा बेहोश हुँदैन ।
- (११) उत्तरि अप्पटि विज्भन्तो ब्रह्मलोकूपगो होति= अति उत्तम अर्हत फल प्राप्त गर्न नसकेतापनि ब्रह्मलोक प्राप्त हुन्छ ।

यसप्रकारले मैत्रीभावनाको आनिशंस दृष्टिगत गरेर मैत्रीभावनामा दत्तचित्त हुनुपर्छ ।

मैत्री-ब्रह्मविहार

मैत्री, करुणा, मुदिता र उपेक्षा यी चार ब्रह्मविहार हुन् । यी चारमध्ये पनि प्रमुख मैत्रीभावना हो । मैत्रीभावना गर्न इच्छुक जनहरूले

भावना गर्न अप्ठ्यारो तगारो आउने स्थानदोष, व्यक्तिदोष तथा आहारदोष आदि सबैलाई पन्छ्याएर, बिध्न बाधा जति निराकरण गरेर, सबै प्रपञ्चबाट अलग भई कर्मस्थानभावना ग्रहण गर्नुपर्छ । कर्मस्थान ग्रहण गर्नुअघि पनि द्वेषस्वभावबाट आउने क्रूरतालाई त्यागी शान्ति-सुख प्राप्तिका लागि जाँदैछु भन्ने बिचार गर्नुपर्छ, परन्तु, आफूले नदेखेको नबुझेको अवगुणबाट टाढा हुन सबदैन्, न त आफूले नजानेको शान्ति फल नै अनुभव गर्न सकिन्छ । तसर्थ, द्वेषले दूषित भइराखेको चित्तले जीवहिंसादि नानाप्रकारका पाप गर्नसक्छ भन्ने सूत्रानुसार द्वेषको अवगुण अवबोध गर्ने भएर पनि सदाचारबाट प्राप्त सुख शान्तिको गुणलाई दृष्टिगत गर्नुपर्छ ।

खन्ती परमं तपो तित्तिक्खा,
निब्बाणं परमं वदन्ति बुद्धा ।

अर्थ-

“क्षान्तिको नामले बताइराखेको ‘तित्तिक्खा’ सहनशीलता नै परम तप हो । बुद्धहरूले निर्वाणलाई परम पद भन्नुभएको छ ।”

खन्तिबलं बलानीकं तमहं बूमि ब्राह्मणं ।

अर्थ-

“क्षमाबल नै जसको बलरूपी सेनापति रहेको छ, उसलाई नै म ब्राह्मण भन्छु ।”

खन्त्या भिय्यो नविज्जति ।

अर्थ-

“क्षमा जस्तो सर्वश्रेष्ठ धर्म केही पनि छैन भनिएअनुसार क्षमा क्षान्तिले प्रदान गर्ने आनिशांस फललाई यथार्थ ज्ञात गर्ने हुनुपर्दछ ।”

मैत्रीभावनाविधि

भावना गर्ने योगावचरले प्रथमतः अनैतिक अकुशल कर्म, दुश्शील स्वभाव आदिलाई त्यागेर शील सदाचारद्वारा चित्तलाई सुसंयमित बनाई जङ्गलमा गएर अथवा वृक्षको मुनि बसेर अथवा एकान्तमय स्थानमा रहेर पलेंटी कसी शरीरलाई सीधा राखी बस्नुपर्छ । यदि भोजन (खाना) पश्चात् भए भोजनद्वारा हुनसक्ने आलस्यता निर्मूलहेतु क्षणभर विश्राम गर्नुपर्छ । तत्पश्चात्, माथि उल्लेख भए भैं एकान्तपूर्ण स्थानमा बसेर द्वेषको अवगुण तथा मैत्रीद्वारा हुने सद्गुण सुखशान्तिको प्रतिवेक्षण गरी मैत्री भावनाको आरम्भ गर्नुपर्छ ।

कहिल्यै भावना नगरेकाहरूले मैत्रीभावना गर्दा निम्न चार प्रकारका व्यक्तिहरूप्रति मैत्रीभावना गर्नुहुँदैन-

- (१) अप्रिय व्यक्ति,
- (२) अतिप्रिय व्यक्ति,
- (३) मध्यस्थ व्यक्ति (प्रेम पनि नभएको, वैर पनि नभएको) तथा
- (४) वैरी व्यक्ति

फेरि, शुरूशुरूमा मैत्रीभावना गर्नेहरूले असमान लिङ्ग अर्थात् पुरुषले महिलाप्रति र महिलाले पुरुषप्रति मैत्रीभावना गर्नुहुँदैन । यस्तै नै, मृतकहरूप्रति पनि मैत्रीभावना राख्नुहुँदैन । अप्रिय व्यक्तिहरूलाई मित्रतामा परिणत गर्न सजिलो छैन । उनीहरूलाई मित्रता अथवा प्रेमभावमा ल्याउन खोज्दा-खोज्दै नसकेर मन दिक्क भई भावनामा नै चित्त वितृष्णा भएर जानसक्छ ।

अत्यन्त प्रेम भएकाहरूलाई मध्यस्थमा ल्याउन पनि सजिलो छैन । अति नै प्रेम भएकाहरूलाई दुःख भएमा आफूलाई पनि दुःख हुन्छ । उनीहरूको दुःखद अश्रुधारा सँगसँगै आफूद्वारा पनि अश्रुधारा प्रवाहित हुनपुग्छ । फेरि मध्यस्थहरूलाई पनि प्रियसम्बन्धमा गाभिन गाह्रो हुन्छ । तब वैरी जनहरूको त कुरै छैन । वैरीलाई त त्यसका कुराहरूको यादमात्र आएपनि क्रोध आउन थालिहाल्छ ।

असमान लिङ्गीप्रति मैत्रीभावना गर्नाले राग उत्पन्न हुन्छ । कुनै एक अमात्यपुत्रले कुलुपक स्थविरकहाँ गएर सोधेछ- “भन्ते ! मैत्रीभावना गर्दा शुरूमा कसप्रति गर्ने ?”

“उपासक ! प्रिय व्यक्तिप्रति ।” स्थविरले भन्नुभयो । तत्पश्चात् उसले विचार मन्थो- “मलाई यहाँ प्रिय त आफ्नै स्त्री लाग्छ । अब म तिनीप्रति नै मैत्रीभावना शुरू गर्छु ।” उसले आफ्नी श्रीमतीप्रति मैत्रीभावना शुरू गर्न थाल्यो, परन्तु उसको चित्तमा मैत्री नभई राग उत्पन्न भयो । अनि त ऊ भित्तामा टाँसिन पो पुग्यो ।

यस कुरालाई बुझाउन सानो एउटा घटना उल्लेख गरिन्छ । एक दिन एक उपासकले आफ्नी स्त्रीप्रति मैत्री राख्छु भन्दै शील अधिष्ठान गरी एकान्त कोठामा प्रवेश गरी ढोका बन्द गरेर मैत्रीभावना शुरू गर्‍यो । मैत्रीभावना गर्दागर्दै चित्तमा राग उत्पन्न भएर रागद्वारा अन्धो भयो । तत्पश्चात् उसले स्त्री बसेको ठाउँमा जानलाई ढोकाको खोजीमा लागेछ, किन्तु उसले ढोका भेट्न सकेन । ढोका पत्तालगाउन नसकी उसले भित्ता नै फोडेर भित्र जाने प्रयत्न गर्‍यो । तसर्थ विपरीत लिङ्गीप्रति शुरूमै मैत्रीभावना गर्नुहुँदैन ।

मृतकको निमित्त मैत्रीभावना गर्नाले पनि अर्पणा र उपचार (ध्यान) केही पनि हुन सक्तैन । एकपटक कुनै एक नवयुवक भिक्षुले आफ्नो आचार्यप्रति मैत्रीभावना गर्न शुभारम्भ गर्‍यो, परन्तु उनले मैत्रीलाई कुशल बनाउन सकेन । अनि उसले एक महास्थविर कहाँ पुगेर सोधेछ- “भन्ते ! मेरो मैत्रीभावना अभ्यस्थ भयो । यसको कारण के होला ?”

“आवुसो ! निमित्त अनुसन्धान गर ।” स्थविरको उक्त वचनले निमित्त पत्तालगाउँदा आफ्नो आचार्य मरिसकेको बोध गर्‍यो । तब, उसले अन्य जनप्रति मैत्रीभावना गरेर समापत्ति प्राप्त गर्न सफल भयो । तसर्थ मृत्यु भइसकेकाहरूप्रति मैत्रीभावना गर्नु निष्फल हो । यसअनुरूप व्यक्तिदोष ज्ञात गरी पहिले आफैमा मैत्रीभावना गर्नुपर्छ ।

चार प्रकारका मैत्रीभावना

अहं अवेरो होमि, अव्यापज्जो होमि ।

अनिघो होमि, सुखी अत्तानं परिहरामि ॥

अर्थ-

म वैरभावरहित बनू । म ईर्ष्याविहीन बनू । म उपद्रवरहित बनू । म आफूलाई प्राप्त सुखसम्पत्ति नासेर नजाने बनू ।

यसरी बारम्बार भावना गरिरहनुपर्छ ।

सब्बे सत्ता दुक्खा मुच्चन्तु ।

-सबै सत्त्वहरूको दुःख अन्त होस् भनेर कामना गर्नु करुणाभावना हो

सब्बे सत्ता यथा लद्ध सम्पत्तितो माविगच्छन्तु ।

- सम्पूर्ण सत्त्वप्राणीहरूको सत्कर्मद्वारा लाभ भएको धनसम्पत्ति नाश भएर नजाओस् भन्ने कामना मुदिताभावना हो ।

सब्बे सत्ता कम्मसक्का ।

- सबै प्राणीहरूको कर्म नै आफै हो भन्नु उपेक्षाभावना हो ।

प्रथमतः आफूलाई मैत्रीभावना गर्नु नै आफूलाई साक्षिरूपमा राख्नु हो । आफूलाई जसरी सुख शान्तिको आकांक्षा हुन्छ त्यसरी नै सम्पूर्ण सत्त्वप्राणीहरू पनि सुख शान्ति चाहन्छन् भन्ने बोध गर्नलाई नै हो ।

विभङ्गगाथाअनुसार मैत्रीभावना गर्ने हो भने जसरी कुनै एक व्यक्तिलाई देखेर हर्ष उत्पन्न हुन्छ त्यसरी नै सम्पूर्ण सत्त्वहरूप्रति मैत्रीचित्त प्रवाहित गरी विहार गर्ने हुन्छ ।

प्रतिसम्भिदाग्रन्थअनुसारबाट भए पाँचप्रकारले मैत्रीभावना गरिने हुन्छ- सब्बे सत्ता अवेरा अब्यापज्जा अनिघा सुखी अत्तानं परिहन्तु सब्बे पाणा..... सब्बे भूता..... सब्बे पुग्गला..... सब्बे अत्तभाव परियापन्ना अवेरा अब्यापज्जा अनिघा सुखी अत्तानं परिहन्तु ।

अर्थ-

सबै सत्त्वहरू वैरीरहित, व्यापादरहित, उपद्रवरहित भएर सुखपूर्वक परिहरण गर्नसक्ने होउन् । सम्पूर्ण प्राणी, सबै भूत, सबै व्यक्ति, सबै आत्मभाव (शरीरधारक) गरिरहने सत्त्वहरू वैरीरहित, व्यापादरहित, उपद्रवरहित भई सुखपूर्वक आफूलाई परिहरण गर्नसक्ने होस् ।

सुखिनो वा खेमिनो ह्येन्तु ।

सब्बे सत्ता भवन्तु सुखितत्ता ॥

अर्थ-

सम्पूर्ण सत्त्वप्राणीहरू सुखी होउन्, उनीहरूको कल्याण होस्, उनीहरू भयरहित होउन् ।

यसरी भन्दा परजनप्रति मैत्रीभावना गरेको हुन्छ । आफूम सुखी हुन पाऊं भनी सय वर्षसम्म चिच्याइरहेपनि अर्पणा हुन सक्त किन्तु आफूलाई साक्षिस्वरूपमा प्रस्तुत गरी अरूप्रति मैत्रीभावना गर्ने भने नै तुरुन्तै अर्पणा प्राप्त हुनसक्छ ।

सब्बादिसा अनुपरिगम्म चेतसा ।

नेवज्झाव पियतरमत्तना क्वचि ॥

एवं पियो पुथु अत्तापरेसं ।

तस्मा न हिंसे परमत्तकामो ॥

अर्थ-

जुन दिशामा हेर्दा पनि आफूभन्दा प्रेमको बस्तु अरू कोही वा कुनै हुँदैन । तसर्थ सम्पूर्ण सत्त्वहरूलाई आफ्नो स्वार्थसिद्धका निमित्त कसै कसैलाई पनि हिंसा वा दुःखकष्ट नदिनु ।

आफू साक्षिरूपमा बस्तुपर्ने भएको ले पहिला आफैप्रति मैत्रीभावना गर्नुपर्छ । तत्पश्चात् क्रमशः परिवर्तन हुँदै कुनै गुरु, आचार्य, उपाध्याय वा कुनै आदर सम्मानयोग्य व्यक्तिप्रति मैत्रीभावना गर्ने हुनुपर्दछ ।

उहाँ हाम्रो आचार्य हुन् । उहाँ सदैव प्रयत्नशील भइरहुन् । उहाँ जुनसुकै प्रकारले पनि आनन्दले विहार गर्ने होउन् । उहाँको शारीरिक स्वास्थ्य पनि ठीक-ठाक भइरहोस् । उहाँ सदा नै सुखी भई बसुन् सा

उहाँ जुव कुरामा पनि सन्तोषी होउन् । एवंप्रकारले मैत्रीभावना गर्दै जाने हो भने अवश्य पनि साधकलाई अर्पणा ध्यान प्राप्त हुन्छ ।

अब यहाँबाट अगाडि जाने हो भने प्रेमी व्यक्तिप्रति पनि होइन घृणित व्यक्तिप्रति पनि होइन, मध्यस्थ व्यक्तिहरूप्रति मैत्रीभावना प्रारम्भ गर्नुपर्छ । मध्यस्थपश्चात् वैरी व्यक्तिप्रति मैत्रीभावना गर्नुपर्छ । त्यो वैरी व्यक्ति सुखी होस्, निरोगी होस् इत्यादि । मैत्रीभावना गर्ने व्यक्तिले आफ्नो चित्तलाई जसरी पनि कोमल गर्नेतिर उन्मुख हुनुपर्छ । महापुरुषहरूले वैरी र दुश्मन बनाउनेतिर चित्त नलगाई सहनशीलतातिर चित्त राख्न प्रयत्न गरिरहनुपर्छ ।

क्षमाशील सहनशीलताको कथा

एक दिनको कुरा हो । पूर्ण नामक भिक्षु भगवान् बुद्ध विराजमान रहेको स्थानमा पुगेर आफू सुनापरान्तमा वर्षावास बस्न जानको निम्ति निवेदन गर्थ्यो ।

भगवान्ले भन्नुभयो- “पूर्ण ! त्यहाँका मान्छेहरू अति नै नराम्रा छन् । उनीहरूले तिमीलाई अपवचनले गाली गरे भने तब तिमी के गर्छौ ?”

पूर्ण- “भन्ते ! भगवन् ! मलाई सुनापरान्तवासीहरूले गाली गरे भने म यसरी बिचार गर्नेछु कि ती सुनापरान्तका मान्छेहरू राम्रा नै छन् किनकि तिनीहरूले मलाई हातले त कुट्न आएका छैनन् ।”

“पूर्ण ! यदि उनीहरूले तिमीलाई हातैले कुट्न आए भने तिमी के बिचार गर्छौ ?”

“भन्ते ! भगवन् ! त्यसावस्थामा म बिचार गर्नेछु कि उनीहरूले मलाई लठ्ठीले त कुट्न आएका छैनन् ।”

“पूर्ण ! यदि तिमीलाई लठ्ठीले नै कुट्न आए तिमी के सोच्छौ ?”

“भन्ते ! भगवन् ! उनीहरूले मलाई शस्त्रले त प्रहार गर्न आएका छैनन् भन्ने बिचार गर्नेछु ।”

“पूर्ण ! यदि तिमीलाई उनीहरूले शस्त्र प्रहार गरेर प्राण नै हरण गर्न आए भने त्यसबेला तिमी के बिचार गर्छौ ?”

“भन्ते ! भगवन् ! त्यसबेला म बिचार गर्नेछु कि भगवान् बुद्धका कतिका श्रावक संघहरू छन् जो आफ्नो जीवनदेखि घृणित भई जीवित भइरहना पनि वितृष्णा भएर शस्त्र हारकहरू खोज्दै हिँड्छन्, परन्तु आज मलाई कहीं पनि खोज्ने नपर्ने गरी उक्त शस्त्रहारकहरू सामुन्ने आउँदैनन् भन्ने बिचार गर्नेछु ।”*

भगवान्ले “साधु ! साधु ! पूर्ण ! तिमीले राम्रो कुशल बिचार नै राख्यौ ।” भन्दै प्रशंसा गर्नुभयो । यसअनुरूप जसरी पनि गुणमात्र दृष्टिगत गरी क्षमाधर्म आफूमा विद्यमान गराउनु नै महापुरुषहरूको पहिचान हो । महापुरुषहरूले आफूलाई अनर्थ गर्न आउनेहरूप्रति पनि मैत्रीभावना गरिनै रहन्छन् ।

जो अन्याय अत्याचार गर्न आउने हो, त्यसप्रति पनि द्वेषचित्त

नभएमा उसप्रति मैत्री मध्यस्थ हुन्छ । अनि उसले वैरीप्रति मैत्रीभावना गरिराख्नु आवश्यक हुँदैन । कारण उसको निम्ति शत्रु भन्ने नै छैन किन्तु जससँग वैरीभाव भइनै राख्छ, उसले मध्यस्थपश्चात् वैरी व्यक्तिप्रति मैत्रीभावना गर्नमा निरन्तरता दिइनै रहनुपर्छ । वैरीहरूको स्मरणमात्र भएपनि वैरीद्वारा भइराखेको अन्याय अकर्तव्य आदि अवगुण सबै सम्भरेर क्रोधको प्रस्फुटन भइनै रहनसक्छ । त्यतिमात्र होइन, उनीहरूलाई दुःख-कष्ट दिएर पतन गरिदिने कुभावना पनि मनमा उत्पन्न भइरहनेछ । यस्ता-यस्ता अकुशल चेतनाले पनि स्वयंलाई दुःख दिइरहने तथ्य ज्ञात गरी, प्रथमतः आफूले मैत्री गरिराखेका मित्रहरूको गुणानुस्मरण गरेर चित्तलाई शान्त पारिकन वैरीप्रति मैत्रीभावना गर्न जानुपर्छ । यसअनुरूप पनि आफ्नो चित्तमा वैरभाव परिशान्त भएर नगए यहाँ यसप्रकारका उपदेशहरू स्मरण गरौं-

ककचूपमं ओवादआदिनं अनुसरतो ।

पटिघस्स पहानाय घटितब्बं पुनप्पुनं ॥

ककचूपमं= करौंतीको उपमा दिएर बताउनुभएको उपदेशलाई अनुस्मरण गरी । प्रतिघ= प्रतिहिंसाको भाव नाश गरी बारंबार प्रयत्न गर्ने ।

मैत्रीभावना गर्ने श्रद्धालुजनले आफूले आफैलाई उपदेश दिनुपर्छ-
 “हे ! क्रोधी मनुष्य ! तिमिले बुद्धको उपदेश-आज्ञालाई राम्ररी याद गरेर मनमा राख । यदि दुईतिर धार भएको करौंतीलाई समाएर कुनैपनि चोर, डाँका वा बदमासहरू आएर तिम्रो अंग-प्रत्यंग छिन्न भिन्न हुने गरी काट्न आएतापनि तिम्री उसप्रति किञ्चित् द्वेष नगर । जसले द्वेष गर्नतिर लाग्छ, त्यो मेरो अनुशासनमा बसेको हुनेछैन ।”

तस्सेव तेन पापियो, यो कुद्धं पटिकुञ्भति ।
कुद्धं अप्पतिकुञ्भन्तो, सङ्गामं जेति दुज्जयं ॥

“जसले क्रोधीहरूप्रति आफूले पनि क्रोध गरिराख्छ, उसले आफैलाई हानी गरिराखेको हुन्छ । क्रोधीको निम्ति अक्रोधी भई बस्नु नै जितेर जित्न कठिन महायुद्ध-महासंग्राम जितेको हुन्छ ।”

उभिन्नमत्थं चरति, अत्तनो च परस्स च ।
परं संकुपितं जत्वा, यो सतो उपसम्मति ॥

“अरू रिसायो भन्ने जानेर जो स्मृतिवान् व्यक्तिले सहन गरी क्रोधित हुँदैन, उसले आफूलाई र परलाई पनि हित एवं उपकार गरेको हुनेछ ।”

द्वेषीको कामना तथा दुष्परिणाम

भिक्षुहरू ! वैरीले वैरीप्रति सातप्रकारका अकुशल कामना गर्छन् । ती सात यी हुन्-

- (१) त्यो मप्रतिको वैरी मान्छे जतिसुकै राम्रो भएर हिँडेपनि नराम्रो नै होस् ।
- (२) त्यो वैरी सर्वदा दुःख पूर्वक बस्नुपर्ने होस् ।
- (३) त्यो वैरी धनवान् कहिल्यै नहोस् ।
- (४) त्यो यशवान् पनि नहोस् ।
- (५) त्यो मित्रादि हुने पनि नहोस् ।
- (६) त्यो यहाँबाट मरेर नरकगामी होस् ।
- (७) त्यसलाई कहिल्यै सुगति प्राप्त नहोस् ।

द्वेषी-क्रोधी व्यक्तिलाई पनि सात प्रकारका दुष्परिणामको सामना गर्नुपर्ने हुन्छ-

- (१) क्रोधित मान्छे जितिनै राम्रो वस्त्राभरण पहिरेर राम्रो बन्न प्रयत्न गरेतापनि रूप-सम्पत्ति मलिन भई नराम्रो नै बन्छ ।
- (२) क्रोधित व्यक्ति सदैव दुःखमा डुबेर नै रहन्छ ।
- (३) क्रोधित मान्छेले धन पनि प्राप्त गर्न सक्तैन ।
- (४) क्रोधित व्यक्ति कहिल्यै महा धनवान् पनि हुँदैन ।
- (५) क्रोधित व्यक्तिलाई सच्चा मित्रता पनि प्राप्त हुँदैन ।
- (६) क्रोधित मान्छे यशवान पनि हुन सक्तैन ।
- (७) क्रोधित व्यक्तिहरू मसानमा चिता बनाएर जलाई फालिसकेको काठ समानमात्र हो । जसरी मसानमा दुईतिर बलेर पनि बीचमा फोहर भइसकेर फालेको काठ न गाँउबासीहरूले संकलन गरी लग्छन्, न त जङ्गलबासीहरूले नै काममा उपयोग गर्छन्, यस्तै क्रोधी व्यक्ति मसानको ठुटो भैं हुन्छ ।

क्रोधी व्यक्तिले न आफ्नो हित-उपकारार्थ काम गर्छ, न अरूहरूको हित-उपकारार्थ कार्य गर्छ । उसले कुनै कार्य गरेतापनि आफू र अरू दुबै पक्षलाई-हानि हुने काम नै गर्नपुग्छ । यसरी क्रोधको अवगुण स्मरण गरी पुनः त्यसअनुरूप आफूलाई उपदेश दिने-"हे मनुष्य । तिमि सदैव क्रोधी भइरह्यौ भने तिमिले कहिल्यै पनि बुद्धको उपदेशलाई पालन गर्न सक्नेछैनौ । क्रोध महान् शत्रु हो । क्रोधले आफूमा बास गरी आफूलाई शत्रुले भन्दा अधिक दुःख दिइरहन्छ । तसर्थ क्रोधको बशमा नपर, पर्दै नपर ।" यसरी आफूलाई आफैले उपदेश दिएर आफूमा विद्यमान क्रोध

शान्त भएर गएमा अति नै राम्रो भयो । यदि यसरी पनि क्रोध शान्त नभइदिएमा एकचोटि फेरि यसरी बिचार गरौं ।

काय-वची-मनोकर्मभावना

कुनै-कुनै व्यक्तिहरूको काय-कर्म कुशल भइराखेको हुन्छ । उसले आफू-सक्दो कार्यमा किञ्चित् अल्सी नभइकन हार-गुहार गर्नुपर्नेसम्म गरिदिन्छ तर उसको वचन र मनोकर्म भने कति पनि कुशल हुँदैन । त्यस्ता व्यक्तिहरूको वचीकर्म र मनो-कर्ममा उपेक्षा गर्ने, बरु उसको काय कर्मका गुणहरू स्मरण गरिराख्ने । कसैको वचीकर्म राम्रो हुन्छ । उसको बोली वचनमा मिजास र नम्रता हुन्छ । उसले बिस्तार बिस्तारै सबैसँग मिजास राख्दै भलाकुसारी गरिराख्छ- “अहो ! तपाईंलाई नदेखेको त धेरै भयो नि ! तपाईंलाई कुशलै त छ ? तपाईंको कायिक, मानसिक कुरामा कुनै तकलिफ त भएन ? इत्यादि ।” तर उसको कामकुरो तथा मनोकर्म भने कति पनि राम्रो छैन । यस्ता व्यक्तिहरूका कायकर्म र मनोकर्ममा उपेक्षा राखी वचीकर्ममात्र सम्भरेर बस्नुपर्छ । फेरि कसैको मनोकर्म राम्रो छ किन्तु उसको कायकर्म, वचनकर्म भने कति पनि राम्रो छैन । मनै नराम्रो व्यक्तिहरूमा श्रद्धा र भक्ति पनि हुँदैन । उनीहरूले जिन, चैत्य आदिलाई वन्दना गर्दैनन् । कथंकदाचित् गर्ने परेपनि श्रद्धाचित्तले गर्दैन, केही भन्ला-गर्ला भन्ने डरले मात्र मन नलागेपनि शिर झुकाउने गर्छ । कतै धर्म-उपदेश सुनेर बस्दा पनि विक्षिप्त तालले वा मनोरञ्जनात्मक पाराले सुन्छ । अझ भन्ने हो भने निदाएर पनि बस्छ किन्तु मनोवृत्ति राम्रा भएकाहरू यस्ता हुँदैनन् । मनोवृत्ति राम्रा हुनेहरूले

जिन, चैत्य आदिलाई वन्दना गर्दा खूब श्रद्धापूर्वक-भक्तिपूर्वक वन्दना गर्छन् । धर्मोपदेश श्रवण गर्दा पनि राम्ररी ध्यान दिएर सुन्छन् । फेरि आदर-गौरव गर्नुपर्नेहरूलाई पनि त्यति नै आदर-गौरव गर्छन् । यसरी मनोकर्म राम्रो भए उसको कायकर्म, वचीकर्मलाई उपेक्षा गरी केवल मनोकर्म नै मात्र सम्भेर मित्रता गरिराख्नुपर्छ ।

कुनै सत्त्वहरूका तीनै कर्म नराम्रा हुन्छन् । त्यस्ता सत्त्वहरू भने यो लोक त्यागेर परलोक पुग्दा आठ महानरक वा सोइ (१६) उत्सद नरकमध्ये एक न एकमा अवश्य पुग्छ । आठ महानरक भन्नाले सञ्जीव, कालसूत्र, सघात, रौरव, महारौरव, तापन, महातापन र अवीचि हुन् । यही अवीचिका द्वारमा चार-चार कुक्कुलादि नरक गरी सोइ (१६) उत्सद नरक छन् । यस्ता नरकमा गएर दुःख भोग गर्नुपर्ला भन्ने अवबोध गरेर आफूलाई जसले जतिसुकै अत्याचार गर्दा पनि त्यस्ताप्रति रिस-राग नगरी, मात्र निर्दोषता हेरी दया र करुणाले हेर्नसकेमा सहजताका साथ नै शत्रु शान्त भएर जान्छ ।

कसै-कसैलाई त, आफूलाई प्रिय तथा मनप्रसन्न वस्तु आदि देख्दामात्र पनि क्रोध शान्त भएर जान्छ किन्तु यसरी देखेर-सम्भेर पनि क्रोध परिशान्त भएर जान्छ भने उसले मैत्रीभावना गरिनै राख्नुपर्छ भन्ने आवश्यकता छैन ।

मैत्रीभावना गर्ने श्रद्धालु व्यक्तिहरूले स्मरणयोग्य उपदेशहरूमध्ये एउटा उपदेश यो पनि हो- कतै खेतमा उब्जाउ गरिराखेको धान-गहुँमा राम्ररी बिचार पुऱ्याउन नसके ती बलियो भएर कसैलाई पनि घाउचोट गर्न सक्तैन । त्यस्तै नै राम्ररी शीलपालन गरी संयमित भएर आरक्षा

नगरिएको चित्त भएमा उक्त चित्तले अविद्या-अन्धकारलाई छेदन गरी बाहिरिन सक्तैन । पुनः कतै खेतको धान-गहुँमा राम्ररी बिचार गरिएको छ भने उक्त धान-गहुँले हात-खुट्टा आदि जहाँपनि सियोले घोचेसरी घोचेर रगत बमन हुनेगरी चोटपटक पुन्याइदिन सक्षम हुन्छ । ठीक त्यस्तै राम्ररी शील पालन गरी संयमित भएर आरक्षा गरिएको चित्त भएमा उक्त चित्तले अविद्या-अन्धकारलाई सहजैले छेदन गरी बाहिरिने शक्ति प्राप्त हुन्छ ।

एकजना द्वेषयुक्त दुराचारी व्यक्तिलाई सीधै भन्नसकिन्छ कि त्यो व्यक्ति मरणपश्चात् दुर्गतिमा पतन हुनेछ कारण उसको द्वेषले उसलाई त्यस्तै किसिमको अकुशल मार्गमा डोहो-न्याइरहेको हुन्छ ।

फेरि, एक श्रद्धालु श्रद्धावान्लाई यसै पनि भन्नसकिन्छ कि त्यो व्यक्ति मरणपश्चात् सुगतिमा अवतरण हुनेछ कारण उसको श्रद्धाले उसलाई जसरी पनि कुशल स्थानमा, कुशल गतिमा पुन्याइरहेको हुन्छ ।

एक स्थानमा एक पोखरी छ । त्यो पोखरीको पानी धमिलो भएको ले त्यसमा भएका सिपी, शंख, ढुंगा, माटो केही पनि देख्न सकिन्न, न त त्यसमा रहेका माछाहरू नै देख्न सकिन्छ । त्यस्तै नै अकुशल, असंयमित चित्तले गर्दा उसले आफूलाई पनि अरूलाई पनि हित-सुख हुने सत्कार्य केही पनि ठम्याउन सक्तैन ।

फेरि, अर्को स्थानमा एउटा पोखरी छ । उक्त पोखरीको पानी स्वच्छ-निर्मल भएको ले त्यसमा निहित सिपी, शंख, ढुंगा, माछा आदि सम्पूर्ण छर्लङ्ग देखिन्छ । ठीक यस्तै, राम्रो, कुशल, संयम चित्तले गर्दा

आफूलाई पनि हित-सुख हुने कृत्यहरू सबै देखिन्छन् । अनि उसले परोपकार हुने कार्यहरू पनि गर्नपुग्छ ।

जंगलमा जतिसुकै नै कोमल रूखहरू भएतापनि चन्दन (श्रीखण्ड) जस्तो कोमल र नरम रूखहरू पाइदैनन् । त्यस्तै नै योगाभ्यासमा अर्पित चित्त जस्तो नरम, कोमल हुने पदार्थ अरू केही पनि हुँदैन । त्यसैले चित्तलाई सदा-सर्वदा ध्यानभावनामा केन्द्रित गर्ने प्रयत्न गर्नुपर्छ ।

संसारमा चित्त जस्तो छिटो-छिटो परिवर्तन हुने अन्यान्य बस्तु केही पनि छैन । चित्त स्वभावतः निर्मल हो तर बाहिरी उपक्लेशले त्यसलाई धमिल्याइदिन्छ । चित्त स्वभावैले निर्मल हुन्छ, भन्नु त्यसमा पनि बाहिरी शुद्धआचरण- शुद्ध व्यवहारको कारणले अभै स्वच्छ-निर्मल गरेको हुन्छ । एवंगतले स्वच्छताको गुणानुस्मरण गर्दै वैरीभाव शान्त भएर गए त कल्याणै हो परन्तु वैर कतिपनि शान्त नभएमा आफूले आफैलाई यसअनुरूप उपदेश गर्नुपर्छ-

स्वयंलाई उपदेश

अत्तनो विसये दुक्खं कतं ते यदि वेरिना ।

किं तस्साविसये दुक्खं सचित्ते कत्तुमिच्छसि ॥

अर्थ-

“यदि तिमिले वैरीले दुःख-कष्ट नै मात्र प्रदान गरिरहेको छ भने पुनः त्यस अनर्थकारीकै पछि-पछि धाएर किन दुःखको भोग गरिराख्छौ ।”

बहूपकारं हित्वान जातिवग्गं रुदम्मुखं ।

महानत्थकरं कोधं सपत्तं न जहासि किं ॥

“अति उपकार गरिराखेका, आपनै कारणले माया गरी स्वानुभूति राखेर रोइराखेका, आपना बन्धुहरूलाई पनि त्यागेर-छोडेर गइराखेका छौ भने फेरि एकपल्ट यो महान् अनर्थकारी दुष्ट क्रोधलाई तिमी किन परित्याग नगरी आपनै बनाइबस्यौ ?”

यानि रक्खसि सीलानि तेसं मूल निकन्तनं ।

कोधं नामुपलालेसि का तथा सदिसो जलो ॥

“जुन शील पालन गरेको हो, त्यस शीलको जरैसमेत उखेलने क्रोध हो । त्यस्ता क्रोधलाई प्रेम गरिराख्ने अनि तिमी जस्तो महामूर्ख कोही होला ?”

कतं अनरियं कम्मं, परेन इति कुञ्चसि ।

किं नु त्वं तादिसं येव यो सयं कत्तुमिच्छसि ॥

“अन्य शत्रुहरूले नराम्रो अनर्थपूर्ण कार्य गर्दैछन् । अब के तिमी पनि उनीहरूले गरेकै अकुशल कुकार्यको अनुसरण गर्न लाग्यौ, जुनकारण स्वयंलाई नै नाश गर्नु हो ।”

रोसेतुकामो यदि तं अमनापं परो करि ।

रोसुप्पादेन तस्सेव किं पूरेसि मनोरथं ॥

“हे मानव ! परैले तिमीलाई क्रोधी बनाउन अनेकानेक अप्रिय व्यवहार गरेर देखाएको हुन्छ । अनि के तिमी पनि उनीहरूकै इच्छालाई परिपूर्ति गर्न क्रोधी भइराखेका छौ त ?”

दुःखं तस्स च नाम त्वं कुद्धो काहसि वा न वा ।
अत्तानं पनिदानेव कोधदुःखेन बाधसि ॥

“तिमी क्रोधी भई परैलाई बिगाछौं वा बिगादैनौ तर क्रोधले पहिला तिमीलाई नै बिगारेको हुन्छ ।”

कोधन्धो आहितं मग्गं आरूल्हा यदि वेरिनो ।
कस्मा तुवम्पि कुञ्भन्तो तेसं येवानुसिक्खसि ॥

“यदि क्रोधले अन्धो भई वैरीहरू अकुशल पथमा अग्रगामी छन् भन्ने स्वयंले ज्ञात गरेर पनि, पुनः एकपल्ट तिमी किन उनीहरूकै अनुकरण गरेर क्रोधलाई जगाई दुःखमा लिप्त भइराख्छौ ?”

यं रोसं तव निस्साय सत्तुना अप्पियं कतं ।
तमेव रोसं छिन्दस्सु किमद्धाने विहञ्जसि ॥

“शत्रुले जुन क्रोधको कारणले तिमीलाई मन नपर्ने पाराले कार्य गर्दछ, त्यो जानेर तिमी उक्त क्रोधलाई त्याग गरिदेऊ । तिमी किन व्यर्थमा दुःखको भोग गरिराख्छौ ?”

खणिकन्ता च धम्मानं येहि खन्धेहि ते कतं ।
अमनापं निरुद्धा ते कस्स दानीध कुञ्भसि ॥

“सम्पूर्ण धर्म क्षणिक हो । जुन स्कन्धले तिम्रो अप्रिय काम गरिराख्छ, त्यही नै निरोध भइसक्यो भने अब तिमी यहाँ कसलाई देखेर कसको निमित्त क्रोधी भएर रिसाएर बसेको ?”

यसअनुरूप आफूलाई आफैले उपदेश गर्नुपर्छ । यसरी उपदेश गर्दा पनि वैरीभाव शान्त नभए आफूले गरेका कर्मफल, कर्मविपाक स्वयं आफैले भोग गर्नुपर्नेबारे प्रतिवेक्षण गर्न जाऔं ।

प्रतिवेक्षणको विधि

“हे पुरुष ! तिमी किन क्रोधी भई मन बिगाछौं, जुन क्रोधको कारणले निर्माण हुने कर्म विपाक हो, त्यो तिमिले नै भोग नगरी हुने होइन । कर्म नै आफ्नो हो । कर्म नै आफ्नो दायाद (सम्पत्ति) हो । कर्म नै आफ्नो गति हो । कर्म नै आफ्नो मित्र-बन्धु हो । तसर्थ तिमी कर्मकै शरणमा पर ।” आदि भन्ने अनि यसरी पनि भन्ने-

“तिमी यहाँ जुन क्रोधद्वारा कर्म बनाउँदैछौ, उक्त कर्मद्वारा तिमी न सम्यक्सम्बुद्ध बन्न सक्छौ, न प्रत्येक बुद्ध बन्न सक्छौ, न श्रावक बुद्ध बन्नसक्छौ । न तिमी ब्रह्मा बन्नपाउँछौ, न त इन्द्र बन्नपाउँछौ, न चक्रवर्ती राजा नै बन्न सक्छौ । क्रोधको कारण तिमिलाई सुगतिको लेश पनि प्राप्त हुँदैन । बरु तिमी बुद्धशासनबाट च्युत भई मरणपश्चात् केवल नरकमै पतन हुनेहुन्छौ । अनि तिमिले दीर्घकालसम्म नरकमा भयंकर दुःखमात्र भोग गर्नुपर्ने हुन्छौ ।

तिमी त दुइटै हातले आगो र फोहर समातिरहेको भै हुनेछौ । मूर्ख मनुष्यहरूले परजनलाई बिगानै तथा दुःख दिने मनसायले हातमा आगो वा फोहर लियो भने प्रारम्भमै कसलाई हानि हुनपुग्छ ? आफैलाई नै हानि हुन्छ”, भन्ने जानेर-देखेर आफ्नो कर्मप्रति प्रतिवेक्षण गर्नुपर्छ ।

तत्पश्चात् अरूहरूको कर्मप्रति पनि प्रतिवेक्षण गर्दै लग्नुपर्छ । “त्यो मलाई देखेर क्रोधी भइराखेको छ किन्तु उसको क्रोधले उसलाई नै अनर्थ गरिराख्ने छ किनकि कर्म नै आफ्नो हो । अरूलाई बिगार्ने बिचार गर्नु त हावाको दिशामा धूलो फाल्नु जस्तै मात्र हो ।” यसरी दुईतिरकै कर्मप्रति प्रतिवेक्षण गर्नुपर्छ । यसप्रकार गर्दा पनि क्रोध शान्त भएर नगएमा शास्ताको पूर्वचर्याप्रति प्रतिवेक्षण गर्नुपर्छ ।

प्रतिवेक्षण

हे पुरुषहरू ! तिमीहरूले वहाँ भगवान् बुद्धको पूर्व बोधिसत्त्व अवस्थाका चार असंख्य र एक लाख कल्पसम्म पारमितापूर्ण गरिरहेको कालमा आफूलाई हत्या गर्न आउने दुश्मनलाई देखेर पनि किञ्चित् रिसाउनुभएन । जसरी शीलव राजा भइराखेको समयमा आफ्नी देवीसँग अत्याचार गरिरहने पापी अमात्यहरू राज्यबाट बाहिरिएर अर्को दुष्ट राजासँग मिलेर आफ्नो राज्य-सम्पत्ति लुट्न आए । तथापि त्यहाँ अलिक पनि ईर्ष्याभाव राख्नुभएन । आफूसँग भएका अमात्यहरूले युद्ध गरी ती दुष्टहरूलाई निष्काशन गरौं भन्दा पनि तिनीहरूलाई भगडा गर्न दिइएन र वैरी राजाप्रति द्वेष नगरिकन मैत्रीभाव नै राखिरहे ।

वैरी राजाहरूले ती मन्त्रीहरूलाई समाती मशानमा लगेर टाउको मात्र देखिने गरी खाल्डोमा पुरिदिए । तापनि राजा तथा मन्त्रीहरूले दुष्ट राजाप्रति वैरभाव राखेनन् । त्यसबेला त्यहाँ मरेका लाशहरू खान आएका स्यालहरूले ती पुरिरहेका मन्त्रीहरूलाई खाल्डोबाट फिकेर खान तम्तयार

भए । अनि, अब त त्यक्तिकै बस्नु उचित भएन भनेर समयमै बल-वीर्य निकाली चतुरतापूर्वक सबै स्यालहरूलाई धपाइपठाए । तत्पश्चात् केही समयपछि दुई यक्षहरूको आफ्नो सीमानामा छोडी गएका मृतक शरीरलाई भागबन्डा गरी बाँडेर खान नसकी उक्त शीलव राजाकहाँ आए । राजाले पनि मृतक शरीरको आधा-आधा भाग बाँडिदिए । अनि ती दुई यक्षहरूले शीलव राजालाई दुष्ट राजा सुतिराखेको श्रीशैय्यामा पुन्याइदिए । आफ्नो श्रीशैय्यामा सुतिरहेको राजादेखि पनि कतिनै मन बिगारेन, बरु दुष्ट राजालाई बोध गराएर परस्पर वैरभाव नराखिकन बस्ने कराल गराई यसरी भने-

आसिंसेथेव पुरिसो न निब्विन्देय्य पण्डितो ।
पस्सामि वोहमत्तानं यथा इच्छं तथा अहु ॥

अर्थ-

“पण्डित पुरुषले कुनै कुराको आशा गरी कहिल्यै दिक्क हुनु हुन्न । म आफैलाई नै देखिराखेको छु, जसरी इच्छाएको थिएँ, त्यसरी नै काममा सफल हुँदै आएँ ।”

खन्तिवाद जातकमा पनि बुद्धिहीन काशी राजाले “श्रमण ! तिम्रो वाद र तिम्रो सिद्धान्त के हो ?” भनी सोद्धा “क्षान्तिवाद” भनी जवाफ पायो । त्यति नै कुरामा क्रोधित भई बोधिसत्त्वलाई काँडेदार कोराले पिटन लगाई हात-खुट्टा, नाक-कान सबै काट्न लगाए । तब पनि उहाँ रिसाउनुभएन । अब यो कुरालाई अलिकति प्रष्ट गर्नको निम्न कथा अलि विस्तार गरौ ।

खन्तिवाद जातक कथा

उहिले काशी देशमा “कलावु” भन्ने राजाले राज्य गर्दथे । त्यसअवस्थामा बोधिसत्त्व ८० करोड धन भएको ब्राह्मण महासाल कुलमा जन्म भएछ । उसको नाम थियो-कुण्डकुमार । ऊ ठूलो भएपश्चात् तक्षशीलामा गई सबैप्रकारका शिल्प-शास्त्र अध्ययन गरी घरमा फर्के । अनि आफैले घरको कामकाज लगायत आफ्ना मातापितालाई पनि राम्ररी पालन-पोषण गरी बसे । एक दिन आमाबाबुको परलोक भएपश्चात् आफ्ना धनसम्पत्ति कति छ भनी हेर्दै यसरी बिचार गर्‍यो- “मेरा माता-पिताले यति-यतिसम्म धनसम्पत्ति आर्जन गरेको पनि मरेर जाँदा केही लगेनन् । आखिरमा सबै यहीँको यहीँ छोडेर गए किन्तु म यी सम्पत्ति केही पनि छोडेर जान्न । म सबै धनसम्पत्ति साथमै लग्नेछु ।” यति बिचारेर सम्पूर्ण सम्पत्ति क-कसलाई के-के चाहिन्छ, क-कसलाई के-के लाने इच्छा छ, इच्छित वस्तु लग्नु भनी ढुकुटी सबै खुल्ला गरी दान दिए ।

सम्पूर्ण सम्पत्ति दान दिइसकेपश्चात् स्वयं आफू हिमालय प्रस्थान गरी प्रव्रजित भए । त्यस हिमालयमा उपलब्ध कन्दमूल सेवन गरी बृहत्कालसम्म हिमालयमै बसे । हिमालयमा बस्दाबस्दै एक दिन नून तथा तीतो-पिरो सेवन गर्ने इच्छाले हिमालयबाट क्रमशः वाराणशी पुगे । त्यहाँ पुगेर राजाको बगैँचामा बसे । अनुकूल समयमा नगरमा भिक्षाटन गए । भिक्षाटन जाँदाजाँदै सेनापतिको गृहस्थानमा पुगे । सेनापति उसको इर्यापथ (चालचलन) देखि खुशी भएर घरमै लगी आफ्नोलागि तयार गरेको भोजन सत्कारपूर्वक दान गरेर त्यहीँ नै राजउद्यानमा बस्न आग्रह गरै । तत्पश्चात् बोधिसत्त्व त्यहीँ नै बस्नथाले ।

एक दिन कलाबु राजा मदिरा (रक्सी आदि) सेवन गरी मस्त भएर वृहत् जनसमूहका साथ जनताद्वारा परिक्रमा गराई उद्यानमा आइपुगे । उद्यान भ्रमणपश्चात् मङ्गलशिलामा आसन बिछ्याउन लगाई एक प्रिय महारानीको काखमा टाउको राखी शयन गरे । अत्यान्यहरूले गीत गाउने, वीणा बजाउने, कुनै जान्ने-बुझ्ने स्त्रीहरूले गीत गाएर वीणा बजाई त्यहाँ संगीत सुर बनाउन थाले । राजा देवराज इन्द्रसरी ठाँटबाँटले शयन गरी निदाउन थाले ।

अनि ती गीत गाइरहने स्त्रीहरूले बिचार गरे- “हामी जसको निमित्त यो संगीत बजाउँदैछौं, उनी राजा नै निदाए भने अब यहाँ यो गीत-गाउँदै संगीत बजाउनुको मतलब नै के ?” तिनीहरू वीणा आदि त्यहीं नै छाडेर सबै बगौंचामा चारिका गर्न हिँडे । बगौंचामा राम्रा-राम्रा फूल, फल देखेर मुग्ध भई आनन्दले घुम्दै फूल टिप्दै समय व्यतीत गर्न थाले ।

त्यसैबेला बोधिसत्त्व प्रव्रज्यासुखको अनुभव गर्दै जसरी मत्त हात्ती बसिराख्ने हो, त्यसै गरी एक विशाल फूलको बिरुवाको मुनि आनन्दले विराजमान थिए । त्यसबेला ती राजस्त्रीहरूले उहाँलाई देखेर एकजनाले भनिन्- “आर्यहरू ! यहाँ हेर त, यहाँ फूलको बोटमुनि एक ऋषि विराजमान छन् । जबसम्म राजा सुतिराख्नेछ, तबसम्म हामी सबै उहाँको समीपमा गएर धर्मको उपदेश सुन्न जाऔं ।” ती सबै गएर उहाँलाई प्रणाम गरी एक अलग स्थानमा बसी प्रार्थना गरे- “भन्ते ! हामीलाई योग्य उपदेश दिनुहोस् ।”

त्यहाँ बोधिसत्त्वले उनीहरूलाई हित-सुख कामना गर्दै उपदेशको शुभारम्भ गरे । धर्मको कुरा हुँदाहुँदै उता राजाकहाँ बसिराख्ने

महारानीलाई थकित अनुभव भएर उनीले घुँडा हल्लाइन् । त्यसैबेला राजाको निद्रा टुट्यो । त्यहाँ गीत गाइराख्ने राजस्त्रीहरू एकजना पनि नदेखेर राजा जंगिए- “खै ती चण्डालीहरू ?”

महारानी- “महाराज ! तिनीहरू सबै ऊ त्यहाँनिर एक तपस्वीकहाँ बसिराखेका छन् ।”

यो कुरा सुनेर राजालाई एक्कासी रिस उठ्न थाल्यो । अनि तरबार फिक्दै ती दुष्ट तपस्वीलाई ठीक गरिदिन्छु ।” भन्दै बेगले उतैतिर दौड्नथाले ।

ती राजस्त्रीहरूमध्ये राजाको सबैभन्दा प्रिय रानीले राजाको हातमा रहेको तरबार खोसिदिइन् । तापनि राजा बोधिसत्त्वकहाँ गएर सोध्नथाले- “श्रमण ! तिम्रो वाद के ?”

बोधिसत्त्व- “महाराज ! क्षमावाद ।”

राजा- “क्षमावाद भनेको के हो ?”

“महाराज ! गाली गर्दा, प्रहार गर्दा, अपमान हुँदा क्रोधित नहुनु ।”

राजाले- “त्यसो हो त हेरौंला, तिमीमा क्षमावाद छ कि छैन !” यति भन्दै अरू रिसाएर एक चण्डाललाई बोलायो । त्यो चण्डाल पहेंलो लुगा लगाएर रातो माला घाँटीमा भुण्ड्याएर राजा बसिराखेको स्थानसम्मुख आइपुग्यो । राजालाई नमस्कार गर्दै एक छेउमा उभिएर बिन्ति गर्नथाल्यो- “महाराज ! जे हुकुम छ !”

राजाले भने- “यो चोर तपस्वीलाई समात । अनि जगल्ट्याएर

भुईमा पछार । तत्पश्चात् त्यो काँडा भएको कोराले अगाडि-पछाडि दुई हजारचोटि हान ।” उक्त चण्डालले उस्तै नै गन्यो ।

बोधिसत्त्वको छाला सबै छिया छिया पर्न थाले । शरीरका मासु सबै फुट्न थाले । रगतको धारा बग्यो ।

राजाले फेरि भन्यो- “हे श्रमण ! तिम्रो वाद के हो ?”

“महाराज ! क्षमावाद । महाराज ! तपाईंले मेरो क्षमा मेरो छालाभिन्न लुकेको छ भनी सम्भन्नुभयो के ? महाराज ! मेरो क्षमा मेरो छालाभिन्न होइन । तपाईंले मेरो क्षमालाई देख्नसक्नुहुन्न । मेरो क्षमा मेरो हृदयभिन्न छ ।”

चण्डालले सोध्यो- “महाराज ! जे आज्ञा छ !”

राजा- “चण्डाल ! यो दुष्ट तपस्वीका दुइटै हात छिनालिदेऊ ।”

चण्डालले बसिला लिई काठको अचानोमा राखेर दुइटै हात काटिदियो ।

“महाराज ! अब जे आज्ञा छ !”

“अब खुट्टा काटिदेऊ ।”

उसले खुट्टा पनि छिनाइदियो । हात-खुट्टा काटिसकेपश्चात् हातबाट पनि खुट्टाबाट पनि गाग्रीबाट खन्याए भैं रगतको धारा बग्नथाल्यो ।

राजाले फेरि सोधे- “अरे श्रमण ! तिम्रो वाद के हो ?”

“महाराज ! क्षमावाद । महाराज ! मेरो क्षमा मेरो हातमा,

मेरो खुट्टामा छ भनी सम्भन्नुभयो के ? त्यहाँ पनि होइन । मेरो क्षमा अन्तरगहिराइमा समाहित छ ।”

राजाले गर्जेर आज्ञा दिए- “यसका कान-नाक काटिदेऊ ।” त्यो चण्डालले राजाको आज्ञानुरूप नाक-कान पनि काटिदियो । शरीरभरि रगतमात्र मुछिनथाल्यो ।

पुनः सोधे- “तिम्रो वाद के हो ?”

“महाराज ! क्षमावाद हो । तपाईंले यो नसोचनुस् मेरो क्षमा नाक-कानको जरामा छ भनी । मेरो क्षमा मेरो हृदयको भित्रसम्म रहेको छ ।”

राजाले तपस्वीको छातीमा भ्वाक्क लात दिएर “दुष्ट तपस्वी । तिम्रो क्षमा तिम्री नै राख” भन्दै आफ्नो बाटो लागे ।

राजाले यति गरेर गइसकेपश्चात् सेनापतिहरू आएर बोधिसत्त्वलाई बिस्तारै उठाई, शरीरभरि लागेका रगत सबै सफा मरी, कान-नाकमा कपडाले बेदै बिनित गर्नथाले- “भन्ते ! तपाईं रिसाउनुपरे जो अपराधी राजा हो, उसप्रति नै मात्र रिसाउनुहोस् । अरू कसैसँग पनि क्रोध नउठाउनुहोस् ।” यस्तो भन्दै प्रार्थना गरे-

यो ते हत्थे च पादे च कण्णनासञ्च छेदयि ।

तस्स कुञ्ज महावीर मारुं विनस्स इदं ॥

अर्थ-

“हे महावीर ! जसले तपाईंका हात-खुट्टा तथा नाक-कान काटेका हुन्, उसैप्रति नै मात्र रिसाउनुहोस् । यो काशी देशलाई अनिष्ट नगर्नुस् ।”

यो कुरा सुनेर बोधिसत्त्वले यस्तो आज्ञा गर्नुहुन्छ-

यो मे हत्ये च पादे च कण्णनासञ्च छेदयि ।

चिरं जीवतु सो राजा नहि कुञ्जन्ति मादिसा ॥

अर्थात्,

“जसले मेरा हात-खुट्टा, नाक-कान काटेका हुन् त्यो राजा दीर्घकालसम्म बाँचिरहोस् । यहाँ म जस्तो व्यक्ति रिसाउनेछैन ।”

उता राजा बगैँचाबाट बाहिरिएर बोधिसत्त्वको आँखाबाट टाढा-टाढा हुँदै गयो । क्रमशः ढोकाको बाहिर पुग्दा ४० योजन मोटाइ भएको पृथ्वी, गोरुको शरीरमा भएको वस्त्र च्यातिएसरी फाटेर अवीचि नरकबाट आगोको भयंकर ज्वाला निस्केर खास्टोले गुटमुटाएभैं गरी राजालाई पृथ्वीबाट नरकमा तानेर लग्यो ।

बोधिसत्त्वको पनि त्यसै दिन मरण भयो । राजपुरुषहरूले धूप-पुष्प आदिले पूजा गरी उहाँको पार्थिव शरीरको अग्निसंस्कार गरे । यो क्षान्ति बोधिसत्त्वको अवस्थाको कुरा हो ।

फेरि ‘चूल धम्मपाल’ जातकमा अबोध निर्बल नाबालकलाई मारेको छ । चूल धम्मपालको विषयमा पनि छोटकरी उल्लेख गरौं ।

चूल धम्मपाल जातककथा

परापूर्व समयमा वाराणशी देशमा “महाप्रताप” भन्ने राजाले राज्य गरिरहेका थिए । त्यसबेला बोधिसत्त्व महारानी चन्दादेवीको गर्भबाट जन्म भयो । नामकरण गरिँदा “धम्मपाल कुमार” भनी राखियो । धर्मपाल सात महिना हुँदा महारानीले धर्मपाललाई सुगन्धयुक्त जलले स्नान गराई, गर्नुपर्ने स्याहारसुसार सिध्याई आनन्दले बसेर बच्चालाई खानपिन गराइरहिन । यस्तो बेला राजा महाप्रताप महारानी भएस्थानमा आए तर महारानी पुत्रस्नेहमा मुग्ध भइराखेको कारणले गर्दा राजालाई देखेर पनि उठ्न सकिनन् । राजाको मनमा चिसो पस्यो- “अहिले नै तिनीले पुत्रको कारणले अभिमानी भई मलाई नै देख्न छाडिन् । भविष्यमा यो राजकुमार ठूलो भएमा झन् तिनले मलाई मान्छेसम्म पनि गन्ने छैनन् । तसर्थ, यो बच्चालाई अहिल्यै नै मारिदिन्छु ।”

त्यहाँबाट फर्केर राजसिंहासनमा बसी हत्यारालाई बोलाउन पठाए- “सबै ठीक गरेर आऊ ।” हत्यारा पनि गेरुवावस्त्र लगाई घाँटीमा रक्तिम माला लगाएर सम्पूर्ण सामान ठीक गरी आयो । राजालाई नमस्कार गरी बित्ति गन्यो- “महाराज ! जे आज्ञा छ ।”

“महारानीको शयनागारमा गएर धर्मपाल राजकुमारलाई लिएर आऊ ।” महारानी पनि राजा क्रोधित हुँदै गएको जानी राजकुमारलाई लिएर अब के पो हुने हो भन्दै भयभीत भई रोएर बसिराखिन् ।

हत्याराले पनि राजाज्ञानुरूप गएर महारानीको कम्मरमा एक भड्का दिएर बच्चा छिनेर ल्यायो । राजाको सम्मुखमा बच्चालाई राखेर भन्यो- “महाराज ! जे आज्ञा छ ।”

राजाले भन्यो- “यसलाई एउटा अचानो ल्याई त्यसमा सुताइदेऊ ।” घातकले पनि त्यस्तै गन्यो । चन्दादेवी पनि पुत्रस्नेहको कारण रुँदैरुँदै त्यहाँ आइपुगिन् ।

घातकले सोध्यो- “महाराज ! अब के गर्ने ?”

“धर्मपालको हात काट ।” राजाको कर्कश स्वर सुनेर चन्दादेवी चिच्याइन्- “महाराज ! मेरो छोरा मात्र सात महिना पुग्यो, उसले केही जानेको छैन । बच्चाको गल्ती पनि छैन । केही गल्ती भए मेरो मात्र होला । महाराज ! मेरो हात काट्न लगाउनुहोस् ।” भन्दै बित्ति गर्नथाली-

अहमेव दूसिया भूनहता रञ्जो महापतापस्स ।

एतं मुञ्चतु धम्मपालं हत्थे मे देव छेदेहि ॥

अर्थ-

“हत्यारी म हूँ । राजा महाप्रतापको दोषी मै हूँ । हे देव ! यो धर्मपाललाई छोडेर मेरा हात काटिदिनुस् ।”

राजाले घातकतिर हेरे । घातकले सोध्यो- “महाराज । जे आज्ञा छ ।” “ल । बिस्तार नगर, यसको हात चाँडै काट ।” राजाले रिसाउँदै भने ।

घातकले पनि तीखो बन्चरो लिएर नरम र नयाँ बाँस छिनाएसरी नै धर्मपालको दुइटै हात पनि काटिदियो । यसरी हात काट्दा पनि धर्मपाल न रोयो, न चिच्यायो । ऊ त शान्तिपूर्वक बस्दै मैत्रीलाई सम्मुख राखेर दुःख सहेर बसे । चन्दादेवी भने काटिएका दुइटै हात काखमा राखी रगत यताउता पर्ने गरी रुँदै यता र उता गर्दै रहिन् ।

घातकले पुनः सोध्यो- “ महाराज ! जे आज्ञा छ । ”
राजाले भन्यो- “ यसका दुइतै खुट्टा पनि काटिदेऊ । ”
यो कुरा सुनेर चन्दादेवीले एवानुरूप बिन्ति गरी-

अहमेव दूसिया भूनहता रञ्जो महापतापस्स ।
एतं मुञ्चतु धम्मपालं पादे मे देव छेदेहि ॥

अर्थ-

“हत्यारी म हूँ । राजा महाप्रतापका दोषी मै हूँ । हे देव ! यो धर्मपाललाई छोडेर मेरो खुट्टा काटिदिनुहोस् । ”

राजाले पुनः घातकलाई कुमारको दुइतै खुट्टा पनि चाँडै काट्ने आज्ञा दिए । घातकले दुइतै खुट्टा पनि काटिदियो । चन्दादेवी ती दुइटा खुट्टा पनि काखमा लिँदै रगत यता-उतासम्म पारी चिच्याएर रुँदै कराइन्-
“महाराज ! हात-खुट्टा काटिसकेका भएपनि कुमारलाई पालन गर्न म दुःखी आमालाई सुम्पिदिनुस् । म दासीकाम गरेर पनि यसको पालन गर्नेछु । ”

घातकले सोध्यो- “महाराज ! राजआज्ञा पालन गरिसकेँ । के मेरो कार्य समाप्त भएन र ? ”

“पख ! सकिएको छैन । ”

“अब के गर्न बाकी छ र ? ”

“यसको टाउको पनि काटिदेऊ । ”

चन्दादेवी आएर आफ्नो टाउको कुमारको ठाउँमा राखिदिई ।
घातकले सोध्यो- “महाराज ! के गर्ने ? ”

“यो बच्चाको टाउको काट ।” घातकले कुमारको शिर पनि काटेर सोध्यो- “महाराज ! राजआज्ञा सकिएन र ?”

“सकिएको छैन, पख ।”

“महाराज ! अब जे गर्नुपर्छ !”

“तरबारको चुच्चोमा राखी असिमाला बनाउदेऊ ।”

घातकले धर्मपालको लाशलाई आकाशमा हुत्याएर तरबारको चुच्चोमा अडाई असिमाला बनायो र सबैभन्दा माथिको तलामा लगी छरिदियो । चन्दादेवी माथि गई बोधिसत्त्वको टुक्रा-टुक्रा शरीर लिई काखमा राख्दै र रूँदारूँदै यसो भन्न थाली- “अवश्य पनि यी राजाका हित चिन्तकहरू, मित्रअमात्यहरू कोही छैनन् होला । कसैले पनि आफ्नो पुत्रलाई मार्न लाग्दा पनि नमार भन्ने कोही छैन ।” धर्मपालको हात-खुट्टा एवं हृदयको मासु समाउँदै महारानीले यस्तो भन्दै गइन्-

चन्दनरसानुलिता बाहा छिज्जन्ति धम्मपालस्स ।

दायदस्स पथव्या पाणा मे देव ! रुज्भन्ति ॥

अर्थ-

“पृथ्वी (राज्य) को उत्तराधिकारी धम्मपालको श्रीखण्ड लेपन गरिएका हात काट्दैछन् । खुट्टा काट्दैछन् । टाउको काट्दैछन् । हे देव ! यो देखेर मेरो प्राण छुट्न लाग्यो । मेरो प्राण टुटिँदैछ ।”

एवं तरिकाले रूँदारूँदै महारानीको छाती फुटेर मरेर गइन् । यता आफ्नो टाउको काट्न लाग्दा धर्मपालले आफ्नो चित्तलाई वशमा राख्नुपर्ने अवस्था भयो भन्ने जानेर चित्तलाई बोधगरी घातकप्रति पनि कुनै क्रोध नगरिकन मैत्रीचित्त बनाइरहेको थियो ।

यी कुराहरू बोधिसत्त्वको मनुष्यजीवनका अवस्थाको हो किन्तु, एकपटक पशुयोनिमा ६ वटा दन्त पूर्ण एक हात्ती हुँदाको बखत एक व्याधाले देखी चक्कुले घोचेर मार्दा पनि कतिपनि रिसाउनुभएन । यसअनुरूप बोधिसत्त्वहरूको पूर्व आचरणलाई स्मरण गरेर भएपनि क्रोध शान्त गर्नातिर प्रयत्न गर्नुपर्छ । यद्यपि, यसो गर्दापनि क्रोध शान्त नभएमा अनादि कालको प्रतिवेक्षण गर्नुपर्छ ।

अनादि कालको प्रतिवेक्षण

अनादि कालको प्रतिवेक्षण कसरी गर्ने त ? यो संसारमा यस्ता पुरुषहरू सुलभ हुनेछैनन् जुन पुरुष 'पिता' नभएको होस् । जुन स्त्री 'आमा' नभएको होस् । न दाजु नभएको होस् । न कुनै सत्त्वलाई भाइ नबनाएको होस् । यस्तै कुनै सत्त्वलाई दिदी, कुनैलाई बहिनी बनाएर नआएका पनि हुँदैनन् ।

जो आमा भएर आइसकेकी हुन्, तिनीहरूले मलाई सकी-नसकी केही नभनी १० महिनासम्म गर्भमा राखी जन्म दिए । त्यसमा पनि फेरि दिसा-पिशाबसमेतलाई चन्दन भ्रै गरी अलिकति पनि घृणित नभइकन सफा-सुगध गरेर छातीमा राखी नचाएर-खेलाएर, काखमा राखी फकाएर दूधपान गराई पालन-पोषण गरेर आएका हुन् ।

पुनः जो पुरुषहरू बाबु भएर आइसकेका हुन्, तिनीहरूले आफ्ना सन्तानहरूलाई पाल्नुपर्छ भनी खसी-बोकाहरू मात्र जाने बाटोमा लागी पनि व्यापार गर्नजान्छन् । यतिमात्र होइन, सन्तानको निमित्त आफ्नो जीवनसमेत त्याग गरी डुंगामा बसी भयंकरको समुद्र पार गरेर युद्धमा

गइराळ्छन् । यस्तै नै, अन्यान्य पनि कठोरमय कामकार्य सम्पन्न गरेर पनि धन संग्रह गर्छन् तथापि परिवारहरूलाई पालन-पोषण गरिराळ्छन् ।

पुनः दाजु-भाइ, दिदी-बहिनी भएर आएकाहरूले मेरो निम्ति दया-माया राखी दुःख सहेर कति उपकार गरेर आए होलान् । तसर्थ, म कुनै सत्त्वको कारणले पनि रिसाएर कुमतिको भई बस्नु योग्य छैन ।

यसरी चिन्तना गर्दा पनि क्रोध शान्त गर्न सकेन भने मैत्री भावनाद्वारा लाभ हुने ११ प्रकारका गुणलाई याद गरेर चित्तलाई शान्त गर्नमा प्रयत्न गर्नुपर्छ ।

मैत्रीभावनाका आनिशांस-फललाई सम्झेर पनि क्रोध शान्त भएर नगएमा धातुलाई विभाजन गरी हेर्नुपर्छ ।

धातु विभाजन

“हे पुरुष ! तिमी कोदेखि वा केदेखि क्रोधी भइराख्यौ ? केश देखेर ? कि रोम देखेर ? केश, रोम, मासु, नड, छाला यी शरीरका ३२ वटा अंगमध्ये तिमी केदेखि रिसाइरहेका छौ ?” यसरी स्मरण गर्नुपर्छ ।

फेरि धातुतिर हेर्नुपर्छ । “पृथ्वी, जल, वायु, अग्निमध्ये तिमी कुन धातुदेखि क्रोध गरिराख्यौ ? पञ्चस्कन्ध द्वादश आयतन र १८ धातुमध्ये तिमी कुन धातुदेखि रिसाइरहेका छौ ? पुनः वेदना, संज्ञा, संस्कार र विज्ञानमध्ये तिमी केदेखि क्रोधित भइराखेका छौ ? पुनः चक्षुआयतन, रूपआयतन, श्रोतआयतन, शब्दआयतन, घ्राणआयतन, गन्धआयतन, जिह्वाआयतन, रसआयतन, कायआयतन, स्पर्शायातनमध्ये तिमी केदेखि

क्रोधी भइराखेका छौ ? पुनः चक्षुधातु, रूपधातु आदिमा पनि तिमी कुन धातुदेखि नराम्रो मान्ने भइराख्यौ ?” यसअनुरूप धातु विभाजन गरी हेर्नुपर्छ । यसरी पनि नभएमा द्वेषका अवगुण फेरि सम्भन्नुपर्छ । जसरी आकाशमा चित्र कोर्ने स्थान छैन, त्यसरी नै हृदयमा पनि क्रोध पालेर मंगल हुने स्थान छैन भनी, जसरी पनि क्रोधलाई प्रश्रय नदिने नै प्रयत्न उपायमा लागि रहनुपर्छ ।

धातु विभाजन गर्न नजान्नेहरूले दान वस्तुतिर बिचार गर्नुपर्छ । “मैले आफ्नो वस्तु अरुलाई दिनुपर्छ । फेरि अरूको वस्तु मैले लिनुपर्छ । यदि अरूको जीविका नभएमा मसँग भएको वस्तु केही न केही दिएर पनि त्यसलाई संग्रह गर्नुपर्छ ।” यसरी बिचार गर्दा पनि त्यस व्यक्तिप्रतिको द्वेष सबै शान्त भएर जान्छ । अतीत संस्कारले उत्पन्न क्रोध भएतापनि त्यस अवस्थामा नै शान्त भएर जानसक्छ । भनिएको पनि छ-

अदन्न दमनं दानं, दानं सब्बत्थ साधकं ।

दानेन पियवाचाय, उण्णमन्ति नमन्ति च ॥

अर्थ-

“दमन गरेर पनि गर्न नसक्ने व्यक्तिलाई पनि दानले दमन गर्नसक्छ । दान र प्रिय वचनद्वारा दायक उच्च अधिकारी बन्छ । प्रतिग्राहक नरम हुन्छ ।”

यसरी दानतिर अनुस्मरण गरी वैर शान्त भयो भने त्यसपछि प्रिय व्यक्ति तथा अतिप्रिय व्यक्ति तथापि सहायक र मध्यस्थहरूलाई पनि यसरी नै बिचार गरेर हेर्नुपर्छ । यसअनुरूप हेरिसकेपश्चात् बारम्बार मैत्रीभावना गरेर आफूलाई, आफ्नो प्रियजनलाई, मध्यस्थहरूलाई

वैरीहरू गरी यी चार प्रकारका पुरुषहरूलाई समान चित्त गरी सीमानालाई छेदन गरिदिनुपर्छ ।

सीमा छेदन (समानताको व्यवहार)

एउटा कुरा ! यदि प्रिय व्यक्ति, मध्यस्थ व्यक्ति, वैरी व्यक्ति र आफू गरी चारजना एकैस्थानमा बसेको बेला चोरहरू आएर “भन्ते ! हामीलाई एक भिक्षु देऊ” भनी माग्न आउँदा सोधिन्छ- “किन ? के गर्नलाई ?” चोरहरूले भन्नेछन्- “भन्ते ! मारेर बलिकर्म गर्नलाई ।” अब यहाँ ‘यो भिक्षु हो, फलाना- फलानालाई समात’ भन्दा सीमा छेदन गरेको हुँदैन । फेरि, ‘मलाई समात, यी तीनजनालाई छोडिदेऊ’ भन्दा पनि सीमा छेदन गरेको हुँदैन किनभने जुन-जुनलाई समाउने हो, त्यो-त्योप्रति नराम्रो नै भावना हुनजान्छ तर, यहाँ चारमध्ये एकजना पनि नदिइएमा समानताले व्यवहार गरेको हुन्छ । जहाँ समानताको व्यवहार हुन्छ, त्यहाँ सीमा छेदन गरेको हुन्छ । यसमा पूर्वकालीन व्यक्तिहरूले पनि यसरी भनेका छन्-

अत्तनि हितमज्झत्ते अहिते च चतुब्बिधे ।

यदा पस्सति नानत्तं हितचित्तो व पाणिनं ॥

न निकामलाभी मेत्ताय कुसली’ति पवुच्चति ॥

अर्थ-

आफू, प्रिय, मध्यस्थ र अप्रिय यी चारसँग पनि भिन्न-भिन्न देखेमा (त्योसँग) प्राणीहरूको बीचमा हित र अहित कामना भएको हुन्छ । तसर्थ, यसलाई मैत्री कुशल भनी भनिँदैन कारण एकजनालाई हित कामना अनि अर्कोलाई अहित कामना हुनेहुँदा त्यस्तालाई मैत्री भावना भन्न हुँदैन ।

चारवटै* सीमानालाई उल्लंघन गरी देवतासहित सारा लोकलाई एउटै दृष्टिले, समानरूपले मैत्रीभावना पूर्ण गर्ने हो भने त्यसमा सीमाना छु भनी भन्न सकिँदैन । अनि, यो मैत्री महान् गुणवान् बन्नपुग्छ ।

यसप्रकारले समकाल नै सीमानाको भिन्न गर्नेलाई उपचार निमित्त प्राप्त हुन्छ । त्यस निमित्तलाई वृद्धि गर्दै लग्यो भने केही समयमै पृथ्वी कसिणामा भनिए भैं अर्पणालाई प्राप्त हुन्छ । यहाँसम्म कि पाँच अंगले पूर्ण त्रिविध कल्याण तथा १० लक्षणयुक्त मैत्री सहगत प्रथम ध्यान प्राप्त हुन्छ । प्रथम ध्यान प्राप्त भएपश्चात् निमित्तलाई पुनः बढाएर लगेमा क्रमशः चतुर्थ नयदेखि द्वितीय, तृतीय तथा पञ्चम नयदेखि द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ ध्यानसम्म प्राप्त हुन्छ ।

प्रथम ध्यान वा कुनै एक ध्यानमा-

मेत्तासहगतेन चेतसा एकं दिसं फरित्वा विहरति, तथा दुतियं, तथा ततियं, तथा चतुत्थं, इति उद्धमधो तिरियं सब्बधिं सब्बत्तताय सब्बावन्तं लोकं मेत्तासहगतेन चेतसा विपुलेन महग्गतेन अप्पमाणेन अवेरेन अब्बापज्जेन फरित्वा विहरति ॥

अर्थात्,

मैत्रीयुक्त चित्तले एक दिशालाई पूर्ण गरी विहार गर्छ । त्यसै नै अर्को दिशालाई पनि, त्यस्तै तेस्रो दिशा, चौथो दिशालाई पनि मैत्रीयुक्त चित्तले विहार गर्छ । यसप्रकारले तल-माथि-बीचमा गरी सकल दिशा हेरी, सकल प्राणीहरूलाई महान् लोक धातुमा प्रमाणरहित भई मैत्रीयुक्त चित्तले विहार गर्छ ।

प्रथम ध्यान आदिका अनुसारले अर्पणाध्यानलाई विविध क्रियाले सिद्ध हुनआउँछ ।

यहाँ मेत्ता सहगतेन चित्तेन भनेभैं मैत्रीयुक्त चित्तले एक दिशाका सत्त्वहरूलाई हेर्छ । त्यसपछि दोस्रो दिशाका, अनि तेस्रो दिशाका, अनि चौथौ दिशाका प्राणीहरूलाई हेर्छ । सब्बतत्ताय अर्थात् सर्वत्रित्तभावले चित्तलाई अलिकति पनि बाहिर विक्षिप्त नबनाई, सब्बावत्तं अर्थात् सकल सत्त्व वा सकल सत्त्वहरू युक्त गरी भावना गर्नु नै अप्रमाण चित्त हो । अप्रमाण चित्तलाई नै विकुर्वणा भनिएको हो ।

मैत्री-आनिशंस व्याख्या

मैत्रीयुक्त चित्तको निमित्त श्रद्धा चित्त सम्मुख राखी मैत्रीभावनामा रतेर बस्नु परम कल्याणकारक हो । मैत्रीयुक्त पुद्गललाई माथि भनिए भैं ११ प्रकारका आनिशंस फल प्राप्त हुन्छ ।

यहाँ पनि एकचोटि भन्ने हो त सुखपूर्वक सुत्छ । मैत्री नभएका व्यक्तिहरू अस्तव्यस्त हुने गरी चलेर 'घुर्र-घुर्र' घुरेर दुःखपूर्वक सुत्छन् तर मैत्रीचित्त भएकाहरू यसरी नभई आनन्दले सुतेर बस्छ ।

फेरि सुखपूर्वक निद्रा खुल्छ । उपमा भन्नुपर्दा जसरी कमलको फूल फुल्दा विस्तारै फुल्ने हो, त्यसरी नै मैत्रीयुक्त व्यक्ति पनि विस्तारै ब्युञ्जिन्छन् ।

नराम्रो दुःस्वप्न देख्दैन । हरदम राम्रो मनले नै आनन्द हुनेमात्र सपना देख्छ । जसरी कि जिन-चैत्य वन्दना गर्दछु, बुद्धपूजा गर्दछु, धर्म

उपदेश सुन्दैछु जस्तामात्र सपना देख्छ । मलाई चोरहरूले लखेट्यो, चोरहरूले आफ्नो घेरामा पार्‍यो, हिंस्रक जन्तुहरूले दुःख दिइराख्यो, पर्वतबाट खस्दैछु आदि जस्ता भयानक सपना देख्दैन ।

फेरि त्यस्तालाई मान्छेहरूले पनि अति प्रेम गर्छन् । घाँटीमा लगाएको मोतिमाला, हीरामाला अथवा टाउकोमाथि सजाइएको फूल सरी नै प्रेम गरिने हुन्छ ।

अमनुसानं पियं होति अर्थात् जसरी मनुष्यहरूले मन पराएका हुन् त्यसरी नै अमनुष्यहरूले पनि प्रेम गर्छन् । उदाहरणस्वरूप भन्नुपर्दा विशाख स्यविर समान ।

मैत्री प्रभाव-देवरक्षा एवं अमनुष्य प्रिय (कथा)

ऊ पाटलिपुत्रका एक कुटुम्बिक थियो । वर्तमान समय पटनाको हो । उसले त्यहीँ बसेर नै सुन्यो कि ताम्रपर्णी (श्रीलंका) द्वीपमा चैत्यले भरिपूर्ण छ । फेरि आफूलाई जहाँ मनलाग्छ, त्यहीँ बस्नसक्छ । ऋतु पुद्गल तथापि धर्मश्रवण आदि एकदम अनुकूलका छन् । इत्यादि ।

अनि उसले आफ्ना धनसम्पत्ति सबै छोराहरूलाई छोडेर आफ्नो घरबाट बाहिरिए । एक महिनासम्म समुद्रको किनारमा डुंगाको प्रतीक्षा गरी समय व्यतीत गर्‍यो तर ब्यापारमा कुशल भएको ले त्यहाँ बसेर उसले केही ब्यापार गरी हजारौँ हजार धन संग्रह गरे । पछि समयानुकूल समुद्र पार गरी क्रमशः महाविहारमा गएर प्रव्रज्या याचना गर्‍यो ।

तत्पश्चात् उसलाई प्रव्रज्या गर्न सीमागृहमा लगियो । त्यसैबेला नै उसको शरीरबाट हजारको पोको एक खसेछ । भिक्षुहरूले 'यो के ?' भनी सोद्धा भन्यो- "त्यो पैसाको पोको हो ।" "उपासक ! प्रव्रजित भएपश्चात् यसलाई विधान गर्नुहुन्न । तसर्थ अहिले नै के गर्नुपर्छ, गर ।"

भिक्षुहरूको यो कुरा सुनेर उसले आफू प्रव्रजित हुने ठाँउमा आएकाहरूलाई खाली हातले नजाऊ भन्दै धन सबैलाई बाँडेर आफू प्रव्रजित भयो ।

त्यसपश्चात् उसले ५ वर्षमा मातृका दुई* पनि सिकेर पवारणा गरी आफ्नो अनुकूल कर्मस्थान ग्रहण गरिकन एक-एक विहारमा चार-चार महिनासम्म विहार गरी समवर्तवास अर्थात् सकल सत्त्वहरूलाई समान चित्तले मैत्री विहार गर्ने भएर चारिका गर्नगए ।

वनन्तरे ठितो धेरो विसाखो गज्जमानको ।

अत्तनो गुणमेसन्तो इममत्थं अभासथ ॥

अर्थ-

एक दिन जङ्गलको बीचमा बसी स्थविर विशाखले आफ्नो वर्तलाई प्रत्यवेक्षण गरी यसरी उद्गार व्यक्त गरे ।

यावता उपसम्पन्नो यावता इध मागतो ।

एत्यन्तरे खलितं नत्थि अहो लाभा ते मारिस ॥

अर्थ-

जतिबेला उपसम्पन्न भए, जतिबेला यहाँ आए, यसबीचमा कुनै गल्ती छैन । तसर्थ तिमीलाई लाभ नै भयो होइन र ?

एक दिन चित्तल पर्वतमा विहार गर्न जाँदा दुइटा बाटो फेला पयो । अनि उसले बिचार गर्‍यो- “बाटो यो हो कि त्यो ?” यस्तो बिचार गरिरहँदा पर्वतका देवताले हातको इशाराबाट ‘यो बाटो’ भनी निर्देश गरिदिए ।

त्यहाँ चित्तल पर्वतको विहारमा गई कतै नगइकन चार महिनासम्म त्यहीं नै बसे । चार महिना बितेपश्चात् ‘अब भोलि जाउँला’ भनी बिचार गरेर शयन गरे । त्यही नै चक्रमण गर्ने-छेउको ‘मणिलि’ भन्ने वृक्षमा बस्ने देवता आएर भन्‍याङ्गमा बसी रोइरह्यो ।

स्थविर- “यहाँ आएर रोइरहने को हो ?

देवता- “भन्ते ! म मणिलिको देवता ।”

स्थविर- “किन र तिमी यहाँ आएर रोइराखेको ?”

देवता- “तपाईं जानुहुन्छ भनेको ले ।”

स्थविर- “म यहाँ बसेर तिमीलाई के लाभ छ र ?”

देवता- “भन्ते ! तपाईं यहाँ बसिराखेको ले अमनुष्यहरू परस्पर मैत्रीचित्त राखेर बसेका छन् । अब तपाईं यहाँबाट प्रस्थान गर्नुभयो भने तिनीहरू सबै आ-आफूमा झगडा गरी अमेल हुनेछन् । फेरि नराम्रो अपशब्दका वचन पनि बोल्ने हुन्छन् ।”

स्थविर- “यदि म यहाँ बसेर तिमीहरू सबैको कुशल मनोभाव भई सुखपूर्वक दिन यापन हुन्छ भने एकदम राम्रो कुरा हो ।” भन्दै पुनः चार महिनासम्म नै त्यहीं बसेर चार महिनापश्चात् जाने बिचार गर्नुभयो ।

देवता फेरि पनि आएर रुन आयो । अनि स्थविर त्यही नै बसेर परिनिर्वाण हुनुभयो । तसर्थ, मैत्रीभावना गर्ने भिक्षु अमनुष्यहरूको पनि प्रिय हुन्छ । जसरी आमाले छोराहरूलाई रक्षा गर्ने हो, त्यसरी नै देवताहरूले पनि रक्षा गर्छन् ।

मैत्रीभावना गर्ने सत्त्वहरूलाई उत्तरालाई भैं आगोले छुँदैन, चूल स्थविरलाई भैं विषले छुँदैन, सांकृत्य श्रामणेरलाई सरी हतियारले छुँदैन । मैत्रीभावना गरिराख्ने पुरुषलाई दुःखले पिरोल्न सक्तैन ।

अब यहाँ 'धेनुसार गाई' को कुरा अलिकति पनि उल्लेख गरौं । एक दिन एउटी गाईले आफ्नो बाछोलाई दुध पिलाइरहेकी थिई । त्यसै बखत एक ब्याधा आएर उसलाई मार्ने मनसायले हात घुमाएर लामो भाला फाल्यो । त्यो भाला गाईको शरीरमा पच्यो तर ताल-पात भैं भएर फर्किएर गयो । यहाँ, यो केवल उपचारको बलमात्र हो । यहाँ अर्पणाको बल केही पनि छैन । केवल आफ्नो बच्चाप्रति प्रेम अत्यन्त बलवान् भएको फलमात्र हो । यस्तै नै बलवान्युक्त मैत्रीभावना हो ।

मैत्रीभावना गर्ने हो भने चित्त चाँडै एकाग्र हुन्छ । मैत्रीभावनामा विहार गर्नेहरू तुरन्त नै समाधिस्थलमा पुग्छन्, अनुहारको वर्ण पनि राम्रो हुँदै आउँछ । बन्धनमुक्त भैं उसको मुहारमा कान्ति र सुन्दरता वृद्धि हुन्छ ।

मैत्रीचित्तले विहार गर्ने व्यक्ति मोहरहित भई मरण हुन्छ । मैत्री समापत्तिले अरहन्तसम्म चढ्न नसकिएतापनि यहाँबाट मरणपश्चात् शयनासनबाट उठेसमान ब्रह्मलोकमा उत्पन्न हुनजान्छ ।

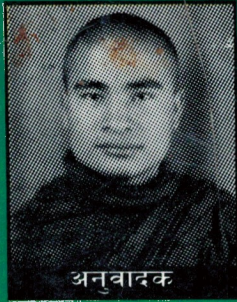
“मैत्रीभावना”का सामूहिक दाताहरूः

१) भिक्षु अश्वघोष महास्थविर, संघाराम	रु. १५००/-
२) रत्नज्योति (मातापिताको निर्वाण कामना गर्दै)	रु. २०००/-
३) तारादेवी शाक्य	रु. १०००/-
४) अ. निक्खमी (मातापिताको निर्वाण कामना गर्दै)	रु. १०००/-
५) भिक्षु जटिल	रु. ५००/-
६) भिक्षु शोभन	रु. ५००/-
७) भिक्षु संघरक्षित	रु. ५००/-
८) अष्टमाया महर्जन	रु. ५००/-
९) अ. संघरक्षिता	रु. ३००/-
१०) अ. धम्मचारी	रु. २५०/-
११) अ. अमरावति	रु. २५०/-
१२) भिक्षु बुद्धघोष महास्थविर	रु. २००/-
१३) मोतिशोभा तुलाधर	रु. २१०/-
१४) अ. माधवी	रु. २००/-
१५) अ. विजिता	रु. २००/-

दुई सयभन्दा कम चन्दा दिने श्रद्धालुहरूः

भिक्षु धर्मकीर्ति, अ. दिनवति, अ. जयवति, अ. मासुखी, अ. पञ्जाचारी, नन्दा अग्गञ्जाणी, अ. सुचिवति, अ. चित्तवति, अ. अभय, चन्द्रमान डंगोल, रत्नेश्वरी, रेम बहादुर, नातिकजी, माया महर्जन, वेतीमाया महर्जन, हरि महर्जन, मीना मानन्धर, शारदा तुलाधर, तुयुलक्ष्मी बज्राचार्य, तेजमाया, लक्ष्मी तण्डुकार, रत्नकेशरी तण्डुकार, मिस्री महर्जन, जगमाया महर्जन, राममाया महर्जन, रत्नदेवी तण्डुकार, बन्नीमाया तण्डुकार, अष्टमाया महर्जन, पञ्चकुमारी नकमी, नन्दकुमारी बज्राचार्य, रत्नदेवी ताम्रकार, पार्वती मानन्धर, नारायणदेवी मानन्धर, बाबुकाजी महर्जन, रत्नदेवी महर्जन, तेज लक्ष्मी शाक्य ।

अनुवादक

ॐ अनुवादकको विषयमा ॐ

पूर्वीमा उब्जेको अत्तलाई ख्यादिली, पोषिली र शुभयुक्त गर्न कुशल व्यक्त हुनु आवश्यक छ । त्यस्तै कुनैपनि भाषामा लेखिएको कुरालाई अर्को भाषामा परिणत गरी रसित, होषिली र प्रसारयुक्त बनाउन उचितकै गुणसम्पन्न व्यक्त हुनु आवश्यक छ । भिक्षु संघरक्षितले भिक्षु विवेकानन्दद्वारा नेपालभाषामा लिखित 'मैत्रीभावना' नामक पुस्तकलाई नेपालीभाषामा अनुवाद गरी नेपाली-जगत्मा यदुनसम्म उद्देश्य पूर्ति गर्नु भन्नुको छ ।

सांसारिक मानिसमा अस्मरण नै उत्पन्न हुने भावनासमेत द्वेषभावना पनि एक हो । शान्ति चाहने मानिसको उखको कारणमा एउटा प्रमुख मनीषिमा यही द्वेषप्रवृत्ति हो । अनुवादकले आफ्नो मनीषामा यस्तो द्वेषचरित्र नै कलह एवं अशान्तिको प्रमुख निर्माता हो । यही कारण कि बहलले यसै पुस्तकलाई अनुवाद गरी सुख शान्तिको साधनसमेत रूपमा प्रचार प्रसारको लक्ष्य राख्नुभयो । चीवर लगाएको भिक्षुजीवन शरीरको विवादात्मकको प्रतीक हो । भिक्षु संघरक्षितले मैत्रीको प्रचार प्रसारमा साकसमाई यसै पुस्तकबाट परिचय गराउनुभएको छ । आफ्नो भावना पोख्नुभन्दा अझको भावनालाई यथार्थरूपमा प्रस्तुत गरिनु कम कठिन काम होइन, यस्तै अनुवादको काम सरल होइन । भिक्षु संघरक्षित सफल अनुवादकको रूपमा देखापर्नुभएको छ कि वहाँ मानवकल्याणको लागि चीवरलाई साधक बगडवे ख्यातिमा राख्ना हुने कुरा यस 'मैत्री भावना' को उद्देश्यमूलक पुस्तकको अनुवादकाले भिक्षु संघरक्षित छ । आशा गर्न सकिन्छ, वहाँको परिपक्व उमेरसम्ममा स्नातकहित सुखका यस्ता क्रियाकलाप धेरै अगाडि बढ्नेछ ।

स्वर्ण शाक्य
महामाधिप
अर्थादिव सभा

अंबहाल, काठमाडौं